

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

Cilt: 7 - Sayı: 12- Haziran/2024

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/irtad adresinden erişilebilir.

**THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH**

Vol: 7 - No: 12- June 2024

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues.
The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/irtad.

**Sahibi ve Sorumlusu / Owner
CİHAN ORUÇ**

Editör - E-Dergi Yöneticisi / Editor - E- Journal Director

EMRE KESER-HAMİ DEMİR

Editör - Halkla İlişkiler / Editor - Public Relations

KAAN AKAR-NURULLAH ÇETİN-ODİL ZARİPOV

Yazım ve Dil Editörü / Spelling and Language Editor

ALİ YILDIRIM-NESRİN YILMAZ

E-ISSN 2667-4971

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

DERGİNİN TARANDIĐI
İNDEKSLER
THE JOURNAL IS INDEXED İN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Prof. Dr. Ömer Subaşı

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Bayram Arif Köse

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Tuba Tombuloğlu

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi- İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi- Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Hasan Asadi

Mohagheh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet TaŐađıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet Alparđu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş

Bartın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Doç. Dr. Selim Serkan Ükten

Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ali Asker

Karabük Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Doç. Dr. Hakan Arıdemir

Dumlupınar Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

Doç. Dr. Hatice Kerimoğlu

Doç. Dr. Nazan Coşkun

Selçuk Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı

Dr. Öğr. Abdul Metin Çelikkilek

Selçuk Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Dilara Altaş

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Metin Aydar

Erzurum Teknik Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Murat Katar

Fırat Üniversitesi- İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Okan Açıl

Erzurum Teknik Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi İmge Kına

Artvin Çoruh Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü

Dr. Asiye Abdurrahmanoğlu

Dr. Emel Akbaş

Dr. Emine Dikmen Çetin

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ASEM NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU MAXAT MUKANOV	Orta Asya Devletleri ile Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinin Gelişim Süreci	s. 1-20.
ALİ AHMETBEYOĞLU	Ruslara Göre XIX. Asrın Başlarında Kafkasya	s. 21-52.
EZGİGÜL DOĞAN RECEP ÖZMAN	Birinci Roma-Sasani Savaşı	s. 53-64.
DERYA COŞKUN	Belt and Its Usage in the Medieval Mongols	s. 65-80.
HABİBE CEREN DAĞDEVİREN	Büyük Selçuklu Devleti Hükümdarı Sultan Melikşah'ın Hatunlarının Devlet Yönetimindeki Etkileri	s. 81-99.
ARİF AKBAŞ	Şairin Dünyası Şiirin Dünyasıdır: İktbal'den Rumi'ye Doğu Edebiyatının Kapılarını Aralamak	s. 100-111.
LEYLA ÖZER	Kitap İncelemesi: İlhanlı Devletinin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)	s. 112-115.

**ORTA ASYA DEVLETLERİ İLE ÇİN HALK CUMHURİYETİ
İLİŞKİLERİNİN GELİŞİM SÜRECİ
ASEM NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU*
MAXAT MUKANOV****

Öz: Orta Asya devletlerinin çok yönlü dış politika yaklaşımı, bölgedeki kilit ortaklardan biri olan Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) ile ilişkiler yürütmelerine teşvik etmektedir. Pekin'in ekonomik ve teknolojik yönden yeterliliği Orta Asya devletleri açısından büyük önem taşırken, bölgedeki karşılıklı bağların derinleşmesi de bu bakımdan faydalar vaat etmektedir. Üstelik Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi, Merkezi Koridor projeleri için güvenli bir geçit sunan Orta Asya devletlerinin, jeopolitik konumu kendilerine, jeoekonomik ve jeostratejik avantaj sağlamaktadır. Pekin, Orta Asya devletleri ile gerçekleştirdiği zirvelerde jeopolitik, ekonomik ve güvenlik alanlarındaki iş birliklerinde önder olma isteğini göstermektedir. ÇHC ile beş Orta Asya devletlerini bir araya getiren "C+C5" iş birliğinin ilk liderler zirvesinin 18-19 Mayıs 2023 tarihinde Çin'in Şian şehrinde toplanması dikkate değerdir. Kadim İpek Yolu'nun başlangıç noktası Şian'da, Çin'in ev sahipliğinde yapılan bu tarihi etkinlik, bölgenin Orta Asya-Çin ilişkileri bağlamında giderek artan önemini altını çizmektedir. Çalışmada Orta Asya devletleri ile Çin arasında artarak gelişmekte olan ilişkilere değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Çin, Kuşak ve Yol Girişimi, Şian Deklarasyonu.

**STRENGTHENING RELATIONS BETWEEN THE
CENTRAL ASIAN STATES AND THE PEOPLE'S REPUBLIC
OF CHINA**

Abstract: The multifaceted foreign policy approach of Central Asian states encourages them to pursue relations with the People's Republic of China, one

* Prof. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kütahya, Türkiye, asem.hekimoglu@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0963-8310

** Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya, Türkiye, maxat.mukanov@ogr.dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3584-7362

of the key partners in the region. While Beijing's economic and technological competence is of great importance for the Central Asian states, the deepening of mutual ties in the region also promises benefits in this regard. Moreover, the geopolitical location of the Central Asian states, which provide a safe passage for China's Belt and Road Initiative and Central Corridor projects, provides them with geoeconomic and geostrategic advantages. Beijing's summits with Central Asian states show its desire to be a leader in geopolitical, economic and security cooperation. It is noteworthy that the first leaders' summit of the "C+C5" cooperation, which unites the PRC and five Central Asian states, will be held in Xi'an, China, on 18-19 May 2023. This historical event hosted by China in Xi'an, the famous starting point of the Ancient Silk Road, underlines the increasing importance of the region in the context of Central Asia - People's Republic of China relations.

Key Words: Central Asia, China, Belt and Road Initiative, Xi'an Declaration.

Giriş

Jeopolitik değişimler ve ekonomik karşılıklı bağımlılıkla tanımlanan bir çağda, Orta Asya-Çin ilişkilerinin artması, uluslararası diplomasi ve bölgesel iş birliğinin gelişen dinamiklerinin bir kanıtı olarak durmaktadır. Derin tarihi, zengin doğal kaynakları ve çeşitli kültürleriyle Orta Asya, Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan önemli bir bölgedir. Küresel ekonomik güç merkezi olan Çin, kıtalara yayılan stratejik ortaklıklar kurarak nüfuzunu sürekli olarak sınırlarının ötesine genişletmektedir. Çalışmada Orta Asya devletleri ile Çin ilişkilerinin tarihsel bağları, çağdaş iş birlikleri ve bu ortaklığın bölgesel istikrar ve küresel refah açısından önemi araştırılmaktadır. Gelişen ilişkiler incelenirken, Orta Asya devletleri ile Çin Cumhuriyeti arasındaki gelişmekte olan bağın, Kuşak ve Yol Girişimi, Şian Deklarasyonu gibi belgeler ile yön verildiği görülmektedir.

Orta Asya devletleri ve Çin, yüzyıllar boyunca kültür, fikir ve mal alışverişini sağlayan kadim İpek Yolu ticaret güzergahı aracılığıyla tarihi bağları paylaşmışlardır. Bu tarihi bağların varlığı günümüzdeki çağdaş ikili ilişkilere özellikle ekonomik ilişkiler için iyi bir temel oluşturmaktadır.

1991 yılından bu yana Çin ile Orta Asya devletleri arasındaki ticari işlemlerde çeşitli alanlarda önemli ilerlemeler kaydedildi. Çin ile Orta Asya ülkelerini kapsayan bu gelişmeler, her iki taraf için de büyük bir önem arz etmekle birlikte Çin'in bu bağlamdaki önemini vurgulamaktadır. Sovyet sosyalist döneminin sona ermesiyle birlikte, Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını

ilan etmelerinin ardından, dünyanın çeşitli bölgelerinden pek çok ülke, bu yeni bağımsız devletlerle ilişkiler kurmak için adımlar atmıştır. Çabaları öncelikle siyasi ve ekonomik hırsların yönlendirdiği, Orta Asya'daki oluşturulacak/yapılaşılacak varlıklarını güçlendirmek amacıyla giriştiği stratejiler etrafında dönmekteydi. Çin'in küresel alanda etkin olma arzusu açısından, Orta Asya'da etkili bir varlık kurması oldukça makul görünmekteydi. Üstelik Orta Asya devletlerinin Çin ile coğrafi yakınlığı da Pekin'i 1992 yılının ilk aylarında söz konusu devletlerle stratejik bir ortaklık kurmaya sevk etmiştir. Uluslararası alanda kendi egemenliklerini ilan eden Orta Asya devletleri dağılan SSCB'den kalan sorunlarla başa çıkmaya çalışarak, çeşitli iç ve dış politikalar uygulamış ve nihayetinde, doksanlı yılların sonlarına doğru devletlerini uluslararası ilişkiler sisteminde etkin, gelişen bir uluslararası aktör durumuna getirmeyi başarmışlardır.

Çin, 2000'li yılların başından itibaren komşu Orta Asya devletleri ile etkileşimlerini önemli ölçüde yoğunlaştırmıştır. Bu yaklaşımın temelinde, 2003 yılında tanıtılan, genellikle "barışçıl yükseliş" olarak anılan ve Asya merkezli yeni bir dış politika çerçevesi yer almaktadır. Bu stratejik değişim kapsamında Pekin, çeşitli temel ilkeler tarafından yönlendirilen "Bölgesel Çevre Politikası" benimsemiştir.¹

Çin'in bölgeye yönelik stratejilerinin gelişmesinin temeli Rusya Federasyonu, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri ile birlikte Şanghay Beşlisi'nin kurulması olmuş, bu da bölgesel karşılıklı iş birliklerinin artmasına katkı sağlamıştır. Şanghay Beşlisi, 2001 yılında Özbekistan'ın da saflarına katılmasıyla, "Şanghay İşbirliği Teşkilatı'nın Kuruluşuna Dair Deklarasyonu" ilan ederek, Şangay İşbirliği Örgütü'ne (ŞİÖ) dönüşmüştür.² ŞİÖ içindeki dikkate değer gelişmelerden biri de, bölgedeki güvenlik sorunlarının çözümünde önemli bir adım olan, ŞİÖ Terörle Mücadele Merkezi'nin Bişkek'te kurulmasıydı. Buna ilaveten örgütün resmi Sekreterliği de 15 Ocak 2004 tarihinde Pekin'de kuruldu ve böylece Şangay İşbirliği Örgütü'nün kurumsal çerçevesi daha da sağlamlaştırıldı. Müteakiben 2004 yılının 11 Haziran'ında Terörle Mücadele Merkezinin, Taşkent'te faaliyetlerine başlaması da

¹ Büşra Görgülü, *Çin Dış Politikasında Konfüçyüsçülük*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2021, s. 66.

² Alp Yüce Kavas, Hakan Arıdemir, "Özbekistan'ın Su Sorununun Çözümünde Türk Devletleri Teşkilatı ve Şanghay İşbirliği Örgütüyle İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 80, 2024, s. 340

örgütün bölgedeki terör ve aşırıçılıkla mücadele konusundaki kararlılığını yansıtmıştır.

Zamanla ŞİÖ, Çin'in Orta Asya ülkeleri ve Rusya Federasyonu ile askeri tabikatlar ve iş birliklerini koordine ettiği bir platform haline geldi. Bu, giderek yalnızca Çin'in bölgedeki ekonomik genişlemesini değil, aynı zamanda artan siyasi nüfuzunu da kolaylaştıracak bir araç haline geldi. Bu da ŞİÖ'nün Çin'in Orta Asya'daki artan rolünü ve katılımını sembolize ettiği ve bölgedeki ekonomik ve jeopolitik yükselişle uyumlu hale geldiğini göstermektedir.³

Çin Halk Cumhuriyeti ile Orta Asya'nın beş devletlerini bir araya getiren "C+C5" iş birliği, bölgenin ekonomik, siyasi ve stratejik bağlarını kuvvetlendirmeyi amaçlayan önemli bir girişimdir. 18-19 Mayıs 2023 tarihlerinde Şian'da gerçekleşen açılış zirvesi, bu iş birliğinin başlangıcı olmuştur. Bu zirve, bölgedeki siyasi dengelerin değiştiği bir zamanda gerçekleşmiştir. Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik müdahalesi ve ABD'nin önce Irak, ardından Afganistan'daki askerlerini geri çekerek Orta Doğu'daki etki alanını terk etmesi, küresel stratejisinde ağırlığı Hint-Pasifik bölgesine kaydırması gibi faktörler, Çin'in Orta Asya'daki nüfuzunu arttırmasına vesile olmaktadır.

Zirvenin önemli sonuçlarından biri, ÇHC ve Orta Asya liderlerinin imzaladığı "Şian deklarasyonu" olmuştur. Deklarasyon, 15 maddeden oluşmaktadır, Çin ile Orta Asya devletleri arasında güçlü ve büyüyen bağlara dair bir stratejik öngörü oluşturmakta ve katılımcı ülkelerin egemenlik, bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve güvenlik gibi temel çıkarlarını koruma konusundaki kararlılıklarını vurgulamaktadır. Ayrıca, her bir ülkenin kendi ulusal koşullarına uygun kalkınma yollarını belirleme konusundaki bağımsızlığına vurgu yapılarak, dış müdahalelere karşı ortak bir duruş sergilemektedirler. Zirve esnasında toplantıya iştirak eden, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan devletlerinin liderleri arasında da ikili görüşmeler gerçekleştirildi. Bu görüşmeler sırasında belirlenen yeni iş birlikleri, bölgesel istikrar ve kalkınma açısından kritik bir adım olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, zirvenin sonuç bildirgesinde vurgulanan "karşılıklı yarar" ilkesi, iş birliğinin temelini oluşturmaktadır. Bu ilke, bölgesel istikrarın ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasına yönelik ortak çabaların önemini vurgulamaktadır.⁴

³ Ekrem Erkin, *Çin'in Orta Asya Politikaları*, Ed. Murat Yılmaz, Hoca Ahmed Yesevi Üniversitesi, Ankara 2011, s. 27-28.

⁴Doğacan Başaran, "Çin-Orta Asya ilişkilerinde Güçlü İşbirliğini Pekiştirme Adımları", <https://www.ankasam.org/cin-orta-asya->, (Erişim Tarihi: 20.02.2024).

Çin Halk Cumhuriyeti İçin Orta Asya Bölgesinin Önemi

Sovyetler Birliği'nin dağılması ilk başlarda ÇHC için beklenmedik zorluklar oluştursa da nihayetinde bir dizi olumlu sonuçlar doğurmuştur. Artık Çin'in yakın çevresinde, zengin doğal kaynaklarına sahip, özellikle de Çin'in giderek ihtiyaç duyduğu hayati enerji kaynakları olan petrol ve doğal gaz yataklarını sınırlarında bulunduran bölge ön plana çıkmaktaydı. Üstelik bu bölge artık Çin'i, Rusya Federasyonundan ayıran stratejik bir tampon bölge görevini de görecektir. Buna ilaveten Pekin, Orta Asya bölgesini Orta Doğu, Güney Asya ve Avrupa'ya bağlanan alternatif aktif bir rotaya dönüştürmeyi de amaçlamaktadır.

Ayrıca Pekin'in sınır bütünlüğü, güvenliği açısından da Orta Asya bölgesi önem taşımaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti içinde bulunan Uygur Özerk Bölgesinde, Kırgız, Kazak, Özbek ve Türkmenlere akraba bir Türk etnik grubundan olan, Uygurlar ağırlıklı olarak yaşamaktadırlar. Bu bölge nüfusu kendi tarihsel haklarını, ulusal değerlerini korumak için mücadele etmiş ve Çin yönetimi için sürekli zorlukların kaynağı olmuştur. Ayrıca Doğu Türkistan'ın, altın ve uranyum gibi değerli doğal kaynaklara sahip olması, Çin petrol rezervlerinin yaklaşık %30'unun bu topraklarda bulunması da Pekin için hassas durum oluşturmaktadır.⁵ Nihayetinde Orta Asya devletleriyle kurulan iyi ilişkiler, Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nin güvenliğinin ve istikrarının korunmasına da büyük katkı sağlayacaktır.⁶ Dolayısıyla Çin kendi güvenlik endişesi açısından sınırdaş olan Orta Asya bölgesindeki komşularının zayıf, istikrarsız devletler olmasının taraftarı olmayacağını izlenimini vermektedir. Üstelik kurulmuş iyi ilişkilerin sınır bölgelerinde yaşayan Orta Asya halklarıyla aynı soydan olan Çin vatandaşları arasındaki istikrarın korunması açısından da önem taşımaktadır.

Ülkeler Arası İlişkilerin Pekişmesinde Kuşak ve Yol Projesinin Önemi

Orta Asya, küresel ve bölgesel güçler arasında süregelen jeopolitik rekabette önemli bir konuma sahip olduğunu bir daha vurgulamakla birlikte, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın özellikle

⁵ Giray Fidan, *Zamanın Yenemediği Ülke Çin*, Sinemis Yayınları, Ankara 2012, s. 152.

⁶ Zeynep Abduldaeva Salman, İsmail Özbay, "Çin'in Orta Asya Politikası ve Kırgızistan", *Asya Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2019, Sayı: 2, Cilt: 3, s. 323.

Soğuk Savaş sonrası Yeni Dünya Düzeninde, kaynaklarını, nüfuzlarını ve güçlerini artırmaya yönelik stratejiler izlemektedirler. Özellikle RF, ABD ve Çin'in yanı sıra Türkiye, İran, Hindistan, Güney Kore ve Japonya gibi bölgesel aktörlerin de Orta Asya'ya yönelik stratejik girişimler hayata geçirdiği görülmektedir.⁷

Bu bölgede birçok bölgeselcilik ve entegrasyon projeleri denendi, ancak çoğu zorluklarla karşılaşmış ve sınırlı başarılarla ulaşılmıştır. Günümüzde Çin'in yakın tarihteki kabul gördüğü Kuşak ve Yol Projesi başata olmak üzere Orta Asya'da, Rusya Federasyonu'nun Avrasya Ekonomik Birliği projesi, ABD'nin Yeni İpek Yolu girişimi de bölge devletleri bakımından öne çıkan ve kabul gören faaliyetler olmaktadır. Bu projeler, Orta Asya'daki ekonomik ve siyasi bağların güçlendirilmesine yönelik farklı yaklaşımları temsil ederek bölgedeki jeopolitik manzara üzerinde önemli sonuçlar doğurmaktadır.⁸

7 Eylül 2013 tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Xi Jinping, Kazakistan başkenti Astana'da çok önemli bir konuşma yaparak, İpek Yolu Ekonomik Kuşağı vizyonunu açıkladı. Genellikle Çin'in daha geniş Kuşak ve Yol Girişiminin kara bileşeni olarak anılan bu girişim, Çin'in Orta Asya ile olan ilişkisini hızlandırmanın bir yolu olarak tanımlandı. Pekin'e göre, Kuşak ve Yol Girişim projesi, tüm katılımcı ülkeler için ortak kazançları vurgulayan "kazan-kazan" işbirliği ilkesine dayanmaktadır.⁹

Çin tarafından açıklanan bu proje, Rusya liderliğindeki Avrasya Ekonomik Birliği'nin önerdiği Yeni İpek Yolu projelerine ve özellikle ABD'nin bölgedeki çabalarına bir yanıt olarak görülebilir. Araştırmacı, Kadir Ertaç Çelik ve Mehmet Seyfettin Erol'un görüşlerine göre, Pekin'in bu girişimi ABD'nin küresel hegemonyasına meydan okuma olarak kabul edilmektedir. Ancak Çin'in, rakiplerinin projelerinin güçlü ve zayıf yönlerini dikkate alarak

⁷ Mehmet Seyfettin Erol, "Türkiye'nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkelerinden Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 2012, s. 1-20.

⁸ Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin, 4 Ekim 2011'de İzvestiya gazetesine yazdığı bir makalede Avrasya Birliği'nin kurulmasını teklif etmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Vladimir Putin, "Novyy Integratsionnyy Proyekt Dlya Yevrazii-Budushcheye, Kotoroye Rozhdayetsya Segodnya", *İzvestiya*, No: 10, 2011, s. 10-14.

⁹ 2011 senesinde ABD, Afganistan'ı Orta Asya ve Güney Asya ile bütünleştirmeyi hedefleyen Yeni İpek Yolu projesini ilan etmiştir. Detaylı bilgi için bkz: "U.S. Support for the New Silk Road", *U.S. Department of State*, <https://2009-2017.state.gov/p/sca/ci/af/newsilkroad/index.htm>, (Erişim Tarihi: 29.08.2023).

ve bölgeselcilik deneyimlerinden yararlanarak pragmatik bir yaklaşım benimsemiş olduğu görülmektedir.¹⁰

Çin'in Dışişleri Bakanı Wang Yi'nin sözleri, Çin tarafından başlatılan dönüştürücü bir küresel altyapı projesi olan Kuşak ve Yol Girişimi'nin muazzam kapsamının ve etkisinin altını çizmektedir. Nisan 2019 yılı itibarıyla 126 ülke ve 29 uluslararası kuruluş, Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesinde Çin'e destek verdiler. Bu yaygın katılım, uluslararası toplumun, girişimin küresel ticareti ve bağlantıyı yeniden şekillendirme potansiyelinin farkına vardığını, Bakan Wang Yi'nin sunduğu istatistikler Kuşak ve Yol Girişimi'nin ekonomik önemini canlı bir resmini çizdiği görülmektedir. Çin ile katılımcı ülkelere, 2013 ile 2018 yılları arasında gerçekleştirdikleri toplam 6 trilyon doları aşan ticaret hacmi bu girişimin, uluslararası ticareti destekleme ve ekonomik büyümeyi teşvik etme potansiyeline vurgu yapmaktadır. Üstelik Pekin'in bu ülkelerdeki 80 milyar doları aşan yatırımı, Kuşak ve Yol Girişimi aracılığıyla, kalkınmayı ve refahı teşvik etme konusundaki kararlılığını göstermektedir.¹¹

Kuşak ve Yol Girişimi projesine dahil olan ülkelerde Çin şirketlerin katılımıyla 82 ekonomik ve ticari iş birliği bölgesinin kurulması, girişimin pratikteki uygulamasını öne çıkarılmaktadır. Ekonomik faaliyetin merkezi olarak düşünülen bu bölgeler, yalnızca ticareti kolaylaştırmakla kalmamış, aynı zamanda yaklaşık 300 bin iş fırsatı oluşturarak yerel ekonomik kalkınmaya ve sosyal istikrarın gelişmesine de katkı sağlamıştır. 18 Eylül 2018 yılında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in, Astana'daki Kazak-Çin İş Forumu'ndaki konuşmasında Kuşak ve Yol Girişiminin istikrarlı ilerlediğinin altını çizmiştir. Katılımcı ülkeler arasında artan siyasi koordinasyonun belirterek bu girişimin yalnızca altyapı geliştirmenin ötesine geçtiğini vurgulamıştır. Bakan Wang Yi ve Başkan Xi Jinping'in ana hatlarını çizdiği Kuşak ve Yol Girişimi, uluslararası ilişkilerde ve ekonomik kalkınmada dönüştürücü bir güç olacağını müjdesini vermişlerdir. Bu proje ile sınırları aşan, iş birliğini teşvik eden ve

¹⁰ Kadir Ertaç Çelik, Mehmet Seyfettin Erol, "Kuşak-Yol Girişimi Bağlamında ABD'nin İran Politikasının Analizi", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2019, 3 (2), s. 14.

¹¹ The Ministry of Foreign Affairs of P.R.C., "The Ministry of Foreign Affairs Holds a Briefing for Chinese and Foreign Media on President Xi Jinping's Attendance at the Second Belt and Road Forum for International Cooperation (BRF)", FMPRC, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1657216.shtml, (Erişim Tarihi: 29.08.2023).

önemli ekonomik faydalar sağlanacak ve Çin Halk Cumhuriyeti'ni, 21. yüzyılda küresel bağlantı ve refahın öncü gücü haline getireceği beklenmektedir.¹²

Çin'in Orta Asya'ya olan ilgisi, Pekin'in bu bölgede özellikle başta ekonomik varlığını pekiştirmek amacıyla birçok stratejiler belirlemesine sebep olmaktadır. Bunlardan bir de Şian deklarasyonu'dur.

Çin ve Orta Asya Devletleri'nin "C+C5" Ortaklığı: Şian Deklarasyonu

Çin ile Orta Asya'nın beş ülkesini birleştiren "C+C5" ortaklığının açılış zirvesi 18-19 Mayıs 2023'te Şaanşi eyaletinin merkezi Şian'da gerçekleşti. Şian şehri, projeye katılımı sağlayacak devlet liderlerinin bir araya geldiği, ekonomik yönden değerli toplantıya ev sahipliği yapmıştır. Bu Zirve'nin gerçekleşme mekânı olarak Şian şehrinin seçilmesinin derin bir sembolik önemi vardır. Eski Çin imparatorluğunun başkenti olan Şian, kadim İpek Yolu'nun başlangıç noktası olarak tarihte özel bir yere sahiptir. Bu tarihi önem, M.Ö. 200'lü yılların başlarında Çin'i yöneten Han Hanedanlığı'na kadar uzanmaktadır.

Şian'da yapılan ki bu Zirve, Rusya Federasyonu'nun bölgedeki Sovyet mirasına dayanan ekonomik ve siyasi nüfuzunun, Ukrayna'ya karşı başlattığı savaşı sonucunda, Moskova'nın zayıfladığı bir dönemde toplandı. Aynı zamanda ABD'nin, Avrasya'daki varlığından vazgeçerek küresel stratejisini Hint-Pasifik'e yönlendirmesi, Çin'in bu toplantıyla Orta Asya'daki nüfuzunu artırma kararlılığını göstermektedir.

Zirvenin sonunda Çin ve Orta Asya liderleri ortaklaşa "Şian deklarasyonu"nun imzalandığını duyurdular. Bu açıklamada Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Çin devletlerinin egemenlik, bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve güvenlik de dahil olmak üzere temel çıkarlarının korunması bağlamında birbirlerini destekleme konusundaki kararlılıklarının altını çizdiler. Buna ek olarak, kendi ulusal koşullarıyla uyumlu kalkınma yollarını bağımsız olarak belirleme konusundaki kararlılıklarını da teyit ederek, dış güçlerin hiçbir bahane altında iç işlerine müdahale etmesine izin vermeyeceklerini açıkça belirttiler.¹³ Böylece söz konusu deklarasyon ile Orta Asya devletlerinin kalkınma stratejilerinde Çin'in ekonomik iş birliğinin varlığı bir kere daha vurgulanmış oldu.

¹² "Kazakh-Chinese Cooperation Under One Belt, One Road Initiative Discussed in Astana", Press Service of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan, <https://primeminister.kz/en/news/all/17096>, (Erişim Tarihi: 31.08.2023).

¹³ Emre Aytekin, "Çin ilk kez düzenlediği zirveyle Orta Asya'da hamilik rolünün işaretini verdi", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cin-ilk-kez-duzenledigi-zirveyle>, (Erişim Tarihi: 29.08.2023).

Şian Deklarasyonunun İş Birlik ve Ekonomik Entegrasyonu Bağlamındaki Sonuçları

Çin-Orta Asya devletleri Zirvesi'nin sonuç bildirgesinde, taraflar "karşılıklı yarar" ilkesine dayalı iş birliğini geliştirme konusundaki kararlılıklarını dile getirdiler. Bu işbirliğinin taraflar bağlamında karşılıklı avantajlı ve ilgili tüm paydaşlar için faydalı olması gerektiğine dair genel bir anlayış sergilenmiştir.

Zirve sonrasında imzalanan "C+C5" ortaklığı: Şian deklarasyonu", taraflar arasındaki ilişkilerin mevcut durumunu ve gelecekteki yönelimlerini içermektedir. Bölgesel iş birliği bakımından önem arz eden 15 maddelik deklarasyon'da aşağıdaki konular yer almaktadır:

1. Taraflar, Orta Asya devletleri ile Çin arasındaki verimli iş birliğinin artırılması konusunda anlaşmışlardır. Aynı zamanda yakın bir topluluk oluşturma arzularını teyit etmişlerdir.

2. Mevcut zirve çerçevesinde, Orta Asya ve Çin Devlet Başkanlarının bir araya gelmesi için resmi bir mekanizmanın oluşturulduğu belirtilmiştir. Zirveler, alfabetik sırayla iki yıl arayla bir kez Çin'de, bir kez de Orta Asya devletlerinden birinde gerçekleştirilecektir. Ayrıca bakanlar düzeyinde toplantılar için bir mekanizma kurulması da planlanmıştır.

3. Orta Asya devletleri, "Tek Çin İlkesi"ne bağlılıklarını teyit etmişlerdir; Çin ise Orta Asya devletlerinin kalkınma çabalarını, ulusal bağımsızlıklarını, egemenliklerini ve toprak bütünlüklerini desteklediğini bildirmiştir.

4. Taraflar, devlet güvenliğinin, siyasi istikrarın ve anayasal düzenin sağlanmasının önemini vurgulamışlardır. Ayrıca meşru devlet gücünü zayıflatma ve "renkli devrimler" gibi girişimlere karşı çıkmışlardır.

5. Kuşak ve Yol Girişimi ile Orta Asya devletlerinin ulusal kalkınma projeleri arasındaki uyumun korunması gerektiği vurgulanmıştır. Bunlar arasında Kazakistan'ın "Nurlu Zhol"u, Kırgız Cumhuriyeti'nin 2026'ya kadar Kalkınma Programı, Tacikistan'ın 2030'a kadar Stratejisi, Türkmenistan'ın "Büyük İpek Yolu'nun Yeniden Canlandırılması" ve Özbekistan'ın 2022-2026 Stratejisi yer almaktadır.

6. Ticari-iktisadi bağların güçlendirilmesine özel önem verilerek, Yeni Ekonomik Diyalog için bir strateji geliştirme üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda yeşil yatırım projelerinin geliştirilmesi, Orta Asya-Çin Sanayi ve İş Birliği Forumu'nun düzenlenmesi ve ortak değer zincirleri oluşturulması gibi konularda mutabakat sağlanmıştır.

7. Orta Asya'nın önemli bir trans-Avrasya ulaşım merkezi olarak statüsünün iyileştirilmesi ve ulaşımın geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Çin-Orta Asya bölgesinde ulaşımın geliştirilmesi ihtiyacı dile getirilmiştir. Ulaşım altyapısının ortaklaşa geliştirileceği de taahhüt edilmiştir.

8. Taraflar, tarım, sulama, gıda güvenliği ve hayvancılık gibi alanlarda iş birliğinin önemini vurgulamıştır.

9. Enerji alanındaki iş birliğini geliştirerek, "Orta Asya - Çin" enerji ortaklıkları kurulmasına destek vermişlerdir. Petrol, doğal gaz ve kömür gibi geleneksel enerji alanlarındaki iş birliğini genişletmeyi, hidroelektrik ve güneş ve rüzgâr enerjisi gibi yenilenebilir kaynaklardaki bağların artırılması hedeflenmektedir.

10. Orta Asya devletleri ve ÇHC arasındaki eğitim, bilim, kültür, turizm, arkeoloji, arşiv, fiziksel kültür ve spor, medya ve düşünce kuruluşları kültürel ve insani iş birliğinin güçlendirilmesine yönelik bir irade ortaya konulmuştur. Pekin, Kültürel İpek Yolu Projesi'nin uygulanması önerisinde bulunmuştur. Taraflar, turizm alanında daha fazla iş birliğinin ve "Orta Asya - Çin" ortak turizm rotasının geliştirilmesinin önemine dikkat çekmişlerdir.

11. İklim değişikliği konusu da deklarasyonda yer almıştır. Taraflar, iklim değişikliğine dayanıklılık ve uyum alanında yakın iş birliği çağrısında bulunmuşlardır.

12. Taraflar, uluslararası toplumla birlikte barışı, istikrarı koruma ve sosyal altyapıyı yeniden inşa etme konusunda Afganistan halkını desteklemeye devam etme sözü vermişlerdir. Terörizm, ayrılıkçılık ve aşırı milliyetçilikle mücadele konusunda ortak kararlılık ifade edilmiştir.

13. Taraflar, günümüz dünyasında güvenlik ve kalkınmaya yönelik acil ihtiyacı bilincinde olup, Orta Asya devletleri, Çin'in Küresel Kalkınma Girişimi, Küresel Güvenlik Girişimi ve Küresel Medeniyet Girişimi politikalarına değer vererek ve bunlara aktif olarak katılmaya hazır olduklarını da beyan etmişlerdir.

14. "Küresel Veri Güvenliği Girişimi" politikası çerçevesinde barışçıl, açık, güvenli, paylaşılan ve düzenli bir siber uzayın kurulmasını desteklemişlerdir. "Orta Asya-Çin Dijital Veri Güvenliği İş birliği Girişimi'nin kolektif olarak ilerletilmesinin önemini altını çizmişlerdir.

15. Son olarak taraflar, BM'nin uluslararası barışı, güvenliği ve sürdürülebilir kalkınmayı garanti etmedeki önemli rolünü destekleme konusunda bir kez daha teyit etmişlerdir.”¹⁴

Burada bu işbirliğinin dikkat çeken yönlerinden biri ise, Şian şehri ile Orta Asya devletleri arasındaki geniş demiryolu bağlantısının varlığıdır. Ayrıca Şian'ın Orta Asya devletlerinin yanı sıra, Asya ve Avrupa'daki diğer bölgelere bağlanan 17 mevcut demiryolu hatları bulunmaktadır. Bu demiryolu bağlantılarında, 2023 yılının ilk üç ayında kaydedilen 1.100'den fazla tren seferiyle kayda değer bir hareketlilik görülmüştür.¹⁵ Söz konusu demiryolu ağlarının, Çin ve Orta Asya devletleri arasında mal taşımacılığının kolaylaştırılmasında belirgin bir rol oynamaktadır. Orta Asya ülkeleri Çin'e buğday, soya fasulyesi, meyve, kuru meyve, sığır eti ve koyun eti gibi yüksek kaliteli tarım ürünleri ihraç etmektedir. Bu ticaret, her iki taraf için de fayda sağlamaktadır. Ayrıca ekonomik büyümeyi destekleyerek, ticaret fırsatlarını artırarak ve daha geniş bir ürün yelpazesine erişimi sağlayarak, bölge nüfusuna somut avantajlar sunmaktadır. Çin ile Orta Asya devletleri arasındaki, özellikle de ulaşım ve ticaret alanındaki iş birliği, bölgedeki ortak çabalardan doğabilecek karşılıklı yararların olumlu sonuçlarını yansıtmaktadır.

Projenin 10. yılında, altı ülke Kuşak ve Yol Girişimini yeni bir başlangıç olarak görme niyetlerini açıklamıştır. Karşılıklı yarar ve tamamlayıcılık ilkeleri rehberliğinde bağlantı girişimlerini geliştirme ve sanayi, enerji ve gıda güvenliği gibi alanlarda işbirliğini genişletme sözü vermişlerdir. Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, Orta Asya devletlerinin kalkınmasına 26 milyar yuan (3,7 milyar dolara eşdeğer) ayracağını duyurmuştu. Bölgenin diğer ülkelerini de İpek Yolu projesine katılmaya davet etmişti. Pekin'in bu mali yardımı, Çin'in Orta Asyalı ortaklarıyla ekonomik ve altyapı bağlarını güçlendirme konusundaki kararlılığını bir daha vurgulamaktadır. Ayrıca ortak yüksek teknoloji işletmeleri ve inovasyon parklarının oluşturulması da önerilmişti. Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Jomart Tokayev ise dokuz iş birliği alanı önermişti. Bunlar, karşılıklı ticari ilişkilerin artırılması, elektronik ticaretin geliştirilmesi, ulaştırma lojistik altyapısının iyileştirilmesi, sanayi, enerji, tarım ve sınıraşan su kaynaklarının verimli kullanılmasına yönelik projelerdir. Zirve toplantısına katılan taraf devletler bundan sonraki buluşma toplantılarını iki yılda bir ger-

¹⁴ “Xi'an Declaration of the China-Central Asia Summit”, <https://www.newscentralasia.net/2023/05/20/xian-declaration>, (Erişim Tarihi: 15.02.2024).

¹⁵ Ahmet Yeşiltepe, “Çin 'İpek Yolu'ndaki Türkleri kendi masasına topluyor”, <https://www.ntv.com.tr/dunya/ahmet-yesiltepe-vazdi>, (Erişim Tarihi: 25.09.2023).

çekleştirme kararı almışlardır. Zirvenin bir sonraki buluşmasının 2025 yılında Kazakistan topraklarında yapılması konusunda anlaşma sağlanmıştı.¹⁶

Bunlara ek olarak 18 Mayıs 2023 yılında Kazakistan'ın Samruk-Kazyna holdingi resmi Telegram kanalında, Çin Halk Cumhuriyeti'nin petrol ve gaz devi, Çin Ulusal Petrol Şirketi ile iş birliklerini geliştirmeye yönelik faaliyetler yapacaklarını duyurmuşlar. Öngörülen işbirliği, Samruk-Kazyna, KazMunayGas ve QazaqGaz gibi Kazakistan Cumhuriyeti'nin önde gelen petrol ve gaz işletmelerini/şirketlerini kapsamaktadır. Açıklanan duyuru çerçevesinde resmileşen anlaşmada, Kazakistan topraklarında petrol ve gaz arama, işleme ve taşıma alanlarında, KazMunayGas, QazaqGaz ve Çin Ulusal Petrol Şirketi arasında yapılan ortaklığı pekiştirmiştir. Anlaşmada özellikle, Kazakistan-Çin petrol boru hattının, Kenkiyak-Atrau bölümünün genişletilmesi, Beineu-Bozoy-Çimkent doğalgaz boru hattının ikinci hattının inşasını ve petrol, doğalgaz kaynaklarının jeolojik keşiflerine yönelik ortak çabalar belirlenmiştir.¹⁷

Söz konusu zirve esnasında gerçekleşen ikili görüşmelerden biri de Özbekistan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev ile Çin Halk Cumhuriyeti lideri Xi Jinping arasında sağlanmıştır. Görüşmelerin sonucunda iki devlet başkanı tarafından 41 belgeye imza atılmıştır. Bu zirve kapsamında gerçekleşen görüşmeler neticesinde iki devlet arasında enerji, kimya, metalürji, jeoloji, otomotiv, elektrik mühendisliği, inşaat ve diğer alanlarda toplam 25 milyar dolarlık proje üzerinde anlaşmaya varılmıştır.¹⁸ Üstelik bu ziyaret sürecinde Özbekistan ve Çin İşbirliği Sergisi'nin açılışı da gerçekleştirilmiş ve toplam değeri 3,3 milyar dolar olan 15 yeni üretim tesislerinin de inşası kararlaştırılmıştır. Otomobil sektörü, elektrikli araç, inşaat malzemeleri, metal ürünler ve tıbbi malzeme üretimi gibi alanları kapsayan sergide sembolik bir düğmeye basılarak gelecekte gerçekleşecek yeni tesislerin açılış simülasyonu yapılmış olup, Çin iş dünyasının temsilcileriyle yuvarlak masa toplantısı da gerçekleştirildi.¹⁹

¹⁶ Asima Nurbaykızı, "Çin, Orta Asya ülkelerinin kalkınmasına 26 milyar yuan ayırdı", <https://qazaqstan.tv/news/176134/>, (Erişim Tarihi: 23.08.2023).

¹⁷ "Samruk-Kazyna grubunun şirketleri Çin Petrol ve Gaz Kurumu ile işbirliğini genişletiyor", <https://t.me/samrukazynaofficial/2125>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

¹⁸ "Özbek-Çin ilişkilerinin kapsamlı stratejik ortaklıkla güçlendirilmesi ve pratik işbirliğinin derinleştirilmesine yönelik önemli belgeler imzalandı Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın basın servisi", <https://president.uz/ru/lists/view/6345>, (Erişim Tarihi: 21.09.2023).

¹⁹ "Özbekistan Cumhurbaşkanı ortak girişimler başlattı ve Çin iş dünyasının önde gelen temsilcileriyle bir araya geldi", <https://president.uz/ru/lists/view/6357>, (Erişim Tarihi: 21.09.2023).

Aynı tarihlerde Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov da, Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Xi Jinping ile “geleneksel dostluk ve işbirliği” konularına odaklanan bir görüşme gerçekleştirmişler. Görüşmenin gündeminde öne çıkan konuların biri de Çin-Kırgızistan-Özbekistan demiryolu projesinin, güvenlik ve ekonomik meseleleri olmuştur. Gerçekleşen bu toplantının somut bir sonucu olarak, Bişkek ile Pekin arasında kapsamlı stratejik ortaklığı pekiştiren, ortak deklarasyon olarak 25 belgeye imza atılmıştır.²⁰ 19 Mayıs 2023 tarihinde, Çin ve Orta Asya Zirvesinde söz alan Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, ulaştırma alanı bağlamında bölgesel işbirliğinin önemine vurgu yapmıştır. Aynı zamanda Sadır Caparov, Orta Asya bölgesinin çeşitli “dünya güç merkezleri” arasında jeopolitik arabulucu rolünü üstlenmesi gerektiğini öne süren gizemli bir düşünceyi de dile getirmiştir. Buradaki gizemin bölgedeki siyasi ve uluslararası ilişkiler dinamiğinde yeni bir dengenin kurulması veya mevcut dengelerin değişmesi gerektiği şeklinde yorumlanabilir. Çünkü Orta Asya’nın stratejik konumu, doğal kaynakları ve jeopolitik önemi göz önüne alındığında, bu düşünce bölgedeki aktörlerin uluslararası politikada daha aktif bir rol üstlenmesi gerektiği fikrine dayanmaktadır. Ayrıca bu düşünceyi bölge devletlerinin bağımsızlık ve güvenlik durumlarının pekiştirilmesi/güçlendirmesi çabaları bağlamında değerlendirmek de mümkündür.

Gelişenlere ek olarak Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, daha öncesinde Kırgızistan tarafından 120 tanesi tedarik edilen LPG’li otobüsü üreten fabrikasının, Zhongtong Bus Holding Co., LTD’nin tesislerini ziyaret ederek kuruluşu yakından izlemişti ve Kırgızistan’a ek olarak şirketten daha 1000 adet otobüsün alınacağına kararlandırılmıştır.²¹

Bu zirvede Tacikistan Devlet Başkanı İmomali Rahmon’da, mevkidaşı Xi Jinping ile bir araya gelerek iki ülkenin geniş işbirliği alanlarını kapsayan birçok belgeyi onaylamışlardır. Anlaşmalar, terörle mücadele kapsamında güvenlik, medya alanında ortak işbirliği, insani yardım, ticari ve ekonomik işbirliği, tarım ve daha başka da konuları kapsamaktaydı. Bunlara ek olarak İmomali Rahmon başka da görüşmelerde bulunmuş ve Asya Altyapı Yatırım Bankası Başkanı Jin Liqun ile görüşmelerde bulunmuştur. Akabinde Tacik liderin basın servisi, bankanın Tacikistan’ın Rogun hidroelektrik santral proje-

²⁰ “Kırgızistan ve Çin yeni dönemde kapsamlı bir stratejik ortaklık kurdu”, <https://www.newscentralasia.net/2023/05/19/kyrgyzstan-i-kitay-ustanovili>, (Erişim Tarihi: 23.09.2023).

²¹ “Çin-Orta Asya: “win-win” mı, tam olarak değil mi?”, <https://russian.eurasianet.org/>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

sinin inşasını desteklemek için “500 milyon dolar tutarında imtiyazlı fon” sağladığını duyurmuştur.²² Ayrıca Tacikistan Devlet Başkanı İmomali Rahmon, Çin Başbakanı Li Qiang ile görüşme sırasında Tacikistan ile Çin arasındaki ticaret artışının altını çizmiştir. Liderlerin ayrıca Türkmenistan-Özbekistan-Tacikistan-Kırgızistan-Çin doğalgaz boru hattı projesi kapsamında D Hattının inşasının hızlandırılması konusunu da görüştüğü bildirilmiştir.²³

Şian’daki Çin- Orta Asya devletler zirvesine katılan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Serdar Berdimuhamedov da, ev sahibi ülke lideri Xi Jinping ile bir araya gelerek gelecekteki işbirliği alanlarını belirlemişlerdir. Türkmenportal haber kaynağına göre anlaşmalar, hayvan ithalatı ve ihracatının karantinası, basın işbirliği, gümrük düzenlemeleri ve diğer kurumsal konularla ilgili çeşitli memorandumlar ve anlaşmalar imzalanmışlardır.²⁴ Serdar Berdimuhamedov, derin bölgesel işbirliğini teşvik etmeyi amaçlayan “Orta Asya -Çin Halk Cumhuriyeti” çok taraflı istişare mekanizmasının kurulmasını önermiştir. Ayrıca Berdimuhamedov, iki ülke arasındaki enerji bağlarını güçlendirmeyi amaçlayan bir girişim olan Çin’e gaz arzının artırılmasını da dile getirdi ve bölgedeki altyapı bağlantısının iyileştirilmesinin potansiyel faydalarını vurgulayarak ulaşım koridorlarının geliştirilmesinin önemini altını çizmiştir.²⁵

Şian zirvesinde devlet etkililerinin çok taraflı ve iki taraflı görüşmeler sağladığı, başta zirveye katılan her bir devletin ve bölgenin kalkınmasına etki edecek anlaşmalara varıldığı verimli ortamının oluştuğundan söz etmek mümkündür.

Çin’in Orta Asya Devletleri ile İş Birliği ve Rusya Federasyonu

Orta Asya devletleri ve Çin arsındaki gelişen iş birliklerinin ışığında, bölgedeki tarihi bağlarını öne sürerek etkisini kaybetmek istemeyen diğer bir aktör Rusya Federasyonudur. Moskova yönetimi kendisinin dışarıda bırakıldığı bir bölgesel işbirliğini arzulamadığı gibi Orta Asya bölgesinde kendine rakip bir devlet de istememektedir.

²² “Tacikistan ile Çin arasında üst düzey toplantılar ve müzakereler”, <http://president.tj/ru/node/30701>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

²³ “Asya Altyapı Yatırım Bankası Başkanı Jin Liqun ile Toplantı”, <http://president.tj/ru/node/30687>, (Erişim Tarihi: 22.09.2023).

²⁴ “Türkmenistan ve Çin işbirliğine ilişkin yeni bir belge paketi imzaladı”, <https://turkmenportal.com/blog/62060/turkmenistan-i-kitai-podpisali-ocherednoi-paket>, (Erişim Tarihi: 21.09.2023).

²⁵ “Türkmenistan doğalgazının Çin’e sevkiyatı için yeni projelerin uygulanması önerildi”, <https://business.com.tm/tr/post/10253/turkmenistan>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

Rusya Federasyonu'nun bölgede daha çok güvenlik konularına odaklandığı, Çin'in ise daha çok ekonomik kar elde etme gayesinde olduğu izlenimi, Orta Asya bölgesindeki gelişmelerin aslında bir hayli karmaşık olduğunu göstermektedir. Bu da Pekin ve Moskova'nın Orta Asya bölgesindeki çıkar stratejilerini anlamak için bölge devletleri ile olan çok yönlü ilişkiler yelpazesini daha derin inceleme ihtiyacını beraberinde getirmektedir. Burada Carnegie Eurasia Center araştırmacısı Temur Umarov'un, "Çin'in Orta Asya'yla ilişkisininin 1990'lı yıllara dayandığını ve güvenlik konularının da ilk önceliklerinden biri olduğunu vurgulaması ve bunun, Çin'in bölgedeki çıkarlarının ekonomik kaygıların ötesine geçen çok yönlü doğasının olduğunu altını çizmesinin de gelişen iş birliklerinin derinleştirmesine işaret etmektedir.²⁶

Bununla birlikte Singapur'daki Rajaratnam Uluslararası Çalışmalar Okulu'ndan Raffaello Pantucci, Çin'in, Orta Asya bölgesindeki artan etkisi ve varlığı, Rusya Federasyonu'nu şaşkınlıktan geçirmiş gibi gördüğünü, Moskova'nın, Çin'in bölgedeki ekonomik gücüyle rekabet edemediğini öne sürmektedir.²⁷ Gelişen konjonktürde ülkesel kalkınma maksadında çeşitli alternatif politikalar arayan Orta Asya devletlerinin de, sunduğu potansiyel faydaların farkında olarak, Çin'in katılımına açık olduklarını göstermektedirler.

Aslında Orta Asya devletleri Rusya'nın ve Çin'in hem güvenlik, hem de ekonomik kalkınma alanındaki bölgesel dinamiklerinin çeşitli yönleriyle meşgul olduklarına tanık olmaktadır. Bölge devletleri, kendi büyüme ve gelişmelerini desteklemek amacıyla, birden fazla ortak tarafından sunulan fırsatlardan yararlanmaya istekli olduklarını belirten bir yararçı yaklaşım sergilenmektedir. Orta Asya'da, Pekin ile Moskova arasındaki dinamikler incelikli bir ilişkiyi yansıtmaktadır. Temur Umarov Pekin'in komşu Orta Asya bölgesindeki hâkimiyeti yerine, Moskova ile ortaklığına öncelik vermesi gerektiğini ve bu iki devletin bölgedeki işbirliğinin genel olarak algılanan çok ötesine uzandığını vurgulamaktadır. Stratejik açıdan önem taşıyan bu alandaki işbirliklerinin derinliğinin ve genişliğinin altını çizmektedir.²⁸

²⁶ Temur Umarov, "Democracy in Central Asia", <https://www.theredlinepodcast.com/>, (Erişim Tarihi: 21.09.2023).

²⁷ Raffaello Pantucci, "Devler Arasında Orta Asya: ASEAN'dan Bir Yaprak Almak", 31 Mayıs 2023, <https://www.rsis.edu.sg/rsis-publication/icpvtr/central-asia-among>, (Erişim Tarihi: 25.08.2023).

²⁸ Austin Ramzy, "Çin, Rusya'nın Arka Bahçesinde Diplomatik Gücünün Övgüsünü Yapıyor", <https://web.archive.org/web/20230525123230/https://www.wsj.com/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2023).

Gelişen Orta Asya ve Çin iş birliklerine rağmen, genel olarak bir tedirginlik mevcuttur. Tarihi süreçte bölgede yaşanan etki hâkimet mücadeleleri ve önemli güncel tehdit de demografik, Çin nüfusunun fazlalığı madalyonun diğer yüzünden görünmektedir.

Şian zirvesi, devam eden Ukrayna ihtilafının mevcudiyeti ve bunun Rusya'nın Orta Asya bölgesindeki gelecekteki rolü ve taahhütleri üzerindeki belirsizliği nedeniyle Rusya açısından önemli bir ağırlık taşımaktadır. Tarihsel olarak Orta Asya bölgesi, Rusya'nın etki alanı olarak görülmüş ise de, Çin'in bölgedeki genişleyen varlığı da jeopolitik manzaranın değişimine etki edecektir.

Financial Times'm, 17-18 Mayıs 2023 tarihindeki Orta Asya-Çin zirvesini, söz konusu bölgede Pekin ile Moskova arasındaki "sessiz rekabet" olarak tanımlanması dikkat çekmektedir. Tayvan Ulusal Savunma ve Güvenlik Enstitüsü'nden Chienyu Shi gibi analistler, Rusya'nın bölgedeki etkisine kıyasla Çin'in Orta Asya bölgesindeki nüfuzunun hızla almasını pek olası görünmese de, nüfuz konusunda incelikli bir rekabetin devam ettiğini öne sürmektedir. Bu durum, bölgedeki güç dinamiklerinde dikkate değer bir değişim olmasa da, uzmanlara göre nüfuz mücadelesinin hala önemli bir rol oynadığına işaret etmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Tacikistan ile büyüyen bağlarında örneklenildiği üzere, güvenlik iş birliğinin potansiyel olarak genişletilmesi de dahil olmak üzere çeşitli yönlerle belirmektedir. Pekin, Moskova'nın bu konudaki hassasiyetinin farkındadır ve bölgede kendini gösterme çabalarında dikkatli davranacağı beklenmektedir. Naval Analizi Merkezi'nden Elizabeth Wishnick'inin de belirttiği gibi, Çin'in bölgedeki güvenlik konularına katılımının boyutu gelecek zamanda kendini belirtecektir.²⁹ Dolayısıyla Pekin'in Orta Asya devletleri ile sağlanan iş birliklerinin neticeleri ve Ukrayna-Rusya savaşının gidiş hattı bölgedeki etkinlik derecesini belirleyeceğine benzemektedir.

Sonuç

Çalışmada gerçekleşen Çin Halk Cumhuriyeti-Orta Asya Zirvesi'nin sonuçlarına odaklanarak, bu önemli diplomatik olayın Orta Asya devletleri ile Çin arasındaki ilişkilere getirdiği değişiklikleri aydınlatmayı başarmıştır. Jeopolitik değişimlerin ve ekonomik karşılıklı bağımlılığın etkisiyle şekillenen bu ilişkiler, zirve sonuçlarıyla birlikte yeni bir iş birliği boyutuna girmiştir.

²⁹ Joe Leahy, "Xi Jinping courts Central Asia as Russian influence weakens", <https://www.ft.com/content/4538f230-c782-40dd-ab7d-7304ac7099cd>, (Erişim Tarihi: 01.09.2023).

Tarihsel bağlar, Kuşak ve Yol Girişimi ve ilk “C+C5” liderler zirvesi ile karakterize edilen Orta Asya-Çin ilişkileri, bölge ve ötesi için derin etkileri olan dinamik ve gelişen bir ortaklığı temsil edilmektedir. Kadim İpek Yolu güzergahı boyunca kurulan kalıcı tarihi bağlar, bugünkü etkileşimin temelini oluşturmaktadır. Orta Asya ve Çin’in ortak mirası ve kültürel alışverişi, halkları arasında kalıcı bir köprü oluşturacağı beklenmektedir.

Zirvenin sonuç bildirgesinde vurgulanan “karşılıklı yarar” ilkesine dayalı iş birliği kararlılığı, Çin ve Orta Asya devletleri arasındaki ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. İpek Yolu’nun merkezi kalbi Şian zirvesinde düzenlenen bu zirve, bölgenin Orta Asya-Çin ilişkilerindeki önemini altını çizmektedir. Orta Asya-Çin ilişkileri tek bir boyutla sınırlı değildir, burada kültürel alışverişi, ekonomik görevdeşliği/dostane ilişkileri, siyasi iş birliğini ve stratejik ortaklıkları kapsamaktadır. Bu çok yönlü ilişki bağlarının bölgesel istikrara, küresel ticarete ve ekonomik kalkınmaya önemli ölçüde katkıda bulunması beklenmektedir. Bu ilkenin öne çıkması, bölgesel istikrarın ve küresel refahın güçlenmesine katkıda bulunmayı amaçlayan ortak bir anlayışın varlığını göstermektedir. Özellikle, Şian şehri ile Orta Asya devletleri arasındaki geniş demiryolu bağlantısı, zirvenin dikkate değer sonuçları arasında öne çıkmaktadır. Bu demiryolu ağının, 2023 yılının ilk üç ayında kaydedilen yoğun tren seferleriyle birlikte, mal taşımacılığını kolaylaştırma ve ekonomik büyümeyi destekleme potansiyeli büyük önem taşımaktadır.³⁰ Zirvenin önemli bir sonucu da, Çin-Orta Asya ilişkilerinin daha sıkı bir düzenli buluşma takvimine sahip olmasıdır. Bu, karşılıklı anlayışın ve iş birliğinin sürekli olarak güçlenmesine yönelik bir adım olarak değerlendirilebilir.

Orta Asya devletleri ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki çok yönlü iş birliklerinin pekişmesi, bölge üzerindeki Rusya Federasyonu etkisinin azaltılması bağlamında bir strateji olarak kabul edilebilir. Ancak Çin’in kendi ulusal çıkarı gereği Orta Asya yönelik ilgisinin artması, her ne kadar bölge yönetimleri tarafından kısa vadede devletin ekonomik kalkınmaları için katkı sağlasa da, zaman geçtikçe başka bir bağlılığı doğurabileceği endişesinin de varlığının altını çizmekte yarar vardır.

21. yüzyılda hızlı gelişen teknolojik yenilikler, uluslararası ilişkiler ortamındaki alışagelmış ilişkiler normlarının değişmesine etki etmektedir. Bu da sırasıyla uluslararası politikadaki güç merkezi odaklarının değişimine katkı

³⁰ Şehnaz Dölen, “Çin’den Orta Asya’da Yeni Kalkınma Hamlesi: Çin-Orta Asya Zirvesi” https://bulten.ikv.org.tr/icerik_print.asp?ust_id=13740&id=13744, (Erişim Tarihi: 20.02.2024).

sağlamaktadır. Orta Asya bölgesi devletleri değişen uluslararası ilişkiler sisteminde kendi ulusal çıkarlarını maksimum seviyede korumak maksadıyla Moskova ya da Pekin karşısında en rasyonel kararlar alması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AYTEKİN, Emre, “Çin ilk kez düzenlediği zirveyle Orta Asya’da hamilik rolünün işaretini verdi”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya>, (Erişim Tarihi: 25.08.2023).
- BAŞARAN, Doğan, “Çin-Orta Asya ilişkilerinde Güçlü İşbirliğini Pekiştirme Adımları”, <https://www.ankasam.org/cin-orta-asya>, (Erişim Tarihi: 20.02.2024).
- ÇELİK, Kadir Ertaç, EROL, Mehmet Seyfettin, “Kuşak-Yol Girişimi Bağlamında ABD’nin İran Politikasının Analizi”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2019, 3 (2), ss. 11-41.
- ERKİN, Ekrem, *Çin’in Orta Asya Politikaları*, Ed. Murat Yılmaz, Ankara, Hoca Ahmed Yesevi Üniversitesi, 2011.
- EROL, Mehmet Seyfettin, “Türkiye’nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkelerinden Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 2012, ss. 1-20.
- FİDAN, Giray, *Zamanın Yenemediği Ülke Çin*, Ankara, Sinemis Yayınları, 2012.
- GÖRGÜLÜ, Büşra, *Çin Dış Politikasında Konfüçyüsçülük*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2021.
- JOE, Leahy, “Xi Jinping courts Central Asia as Russian influence weakens”, <https://www.ft.com/content/4538f230-c782-40dd-ab7d-7304ac7099cd>, (Erişim Tarihi: 01.09.2023).
- KAVAS, Alp Yüce, ARIDEMİR, Hakan, “Özbekistan’ın Su Sorununun Çözümünde Türk Devletleri Teşkilatı ve Şanghay İşbirliği Örgütüyle İlişkileri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2024, 80, ss. 333-344.
- NURBAYKIZI, Asima, “Çin, Orta Asya ülkelerinin kalkınmasına yirmi altı milyar yuan ayırdı”, <https://qazaqstan.tv/news/176134>, (Erişim Tarihi: 23.08.2023).

- PANTUCCI, Raffaello, “Devler Arasında Orta Asya: ASEAN'dan Bir Yaprak Almak”, <https://www.rsis.edu.sg/rsis-publication/icpvtr/>, (Erişim Tarihi: 25.08.2023).
- RAMZY, Austin, “Çin, Rusya'nın Arka Bahçesinde Diplomatik Gücünün Övgüsünü Yapıyor”, <https://web.archive.org/web/20230525123>, (Erişim Tarihi: 03.09.2023).
- SALMAN, Zynat, Abduldaeva, ÖZBAY, İsmail, “Çin'in Orta Asya Politikası ve Kırgızistan”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2019, Sayı: 2, Cilt: 3, ss. 317 - 328.
- SİMONE, Carthy, “Ukrayna savaşı Rusya'nın nüfuzunu zayıflatırken Çin Orta Asya'ya yardım ediyor”, <https://web.archive.org/web/20230525124349>, (Erişim Tarihi: 01.09.2023).
- ŞEHNAZ, Dölen, “Çin'den Orta Asya'da Yeni Kalkınma Hamlesi: Çin-Orta Asya Zirvesi”, https://bulten.ikv.org.tr/icerik_print.asp, (Erişim Tarihi: 20.02.2024).
- UMAROV, Temur, “Democracy in Central Asia”, <https://www.theredlinepodcast.com/post/episode->, (Erişim Tarihi: 21.09.2023).
- VLADİMİR, Putin, “Novyy Integratsionnyy Proyekt Dlya Yevraziy-Budushcheye, Kotoroye Rozhdayetsya Segodnya”, *İzvestiya*, No: 10, 2011, ss. 10-14.
- YEŞİLTEPE, Ahmet, “Çin 'İpek Yolu'ndaki Türkleri kendi masasına topluyor”, <https://www.ntv.com.tr/dunya/ahmet-yesiltepe-yazdi>, (Erişim Tarihi: 25.09.2023).
- “Kazakh-Chinese Cooperation Under One Belt, One Road Initiative Discussed in Astana”, Press Service of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan, <https://primeminister.kz/en/news/all/17096>, (Erişim Tarihi: 31.08.2023).
- “The Ministry of Foreign Affairs Holds a Briefing for Chinese and Foreign Media on President Xi Jinping's Attendance at the Second Belt and Road Forum for International Cooperation (BRF)”, The Ministry of Foreign Affairs of P.R.C., FMPRC, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_, (Erişim Tarihi: 29.08.2023).

“U.S. Support for the New Silk Road”, *U.S. Department of State*, 2011, <https://2009-2017.state.gov/p/sca/ci/af/newsilkroad/>, (Erişim Tarihi: 29.08.2023).

“Xi’an Declaration of the China-Central Asia Summit”, <https://www.newscentralasia.net/2023/05/20/xian-declaration>, (Erişim Tarihi: 15.02.2024).

RUSLARA GÖRE XIX. ASRIN BAŞLARINDA KAFKASYA

ALİ AHMETBEYOĞLU*

Öz: Kafkasya ile alakalı kısmını yayına hazırladığımız ve 1912-1914 yıllarında Rus bir heyet tarafından kaleme alınan,1918'de Binbaşı Nazmi Bey tarafından Rusca'dan Osmanlıcaya tercüme edilen Kafkasya ve Türkistan isimli eser; Rusya'nın işgali ve idaresi altındaki ülkeleri, toplumları çeşitli yönleriyle tanımak, kendi zaviyelerinden tanıtmak gayesiyle hazırlanmıştır. Burada Kuzey, Güney Kafkasya ile bu coğrafyada yer alan Terski, Kuban, Stravropol, Batum, Kars, Erivan, Gence, Bakü, Dağıstan, Tiflis, Günabes ve Karadeniz vilayetleri hakkında coğrafi, siyasi, tarihi, istatistiki bilgiler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Kafkasya Genel Valiliği, Karadeniz, Hazar Denizi, Rusya, Türkler, İranlılar.

ACCORDING TO RUSSIANS, XIX. CAUCASUS AT THE BEGINNING OF THE CENTURY

Abstract: The work Kafkasya [Caucasus and Turkestan(Central Asia)] was written by a Russian Commission between 1912-1914 and translated from Russian Language into Turkish Language by Binbaşı Nazmi Bey [Nazmi Beg the Major] in 1918 was prepared with the aim of a multi-dimensional presentation of the countries which were under the invasion and the administration of Russia. This work has a Russian Perspective in its expression. In this part some Geographic, Political, Historical and Statistical Information on Terski, Kuban, Stravropol, Batum, Kars, Yerevan, Gence, Baku, Daghestan, Tbilisi, Gunabes and the Black Sea located in Northern and Southern Caucasus are given.

Keywords: Caucasus, General Governorship of Caucasia, The Black Sea, The Caspian Sea, Russia, Turks, Iranians.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aliahmetbeyoglu@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4628-5913>

Giriş

Asya ile Avrupa arasında mühim bir konumda bulunan, tarihin ilk devirlerinden beri bir geçiş güzergâhı ve coğrafi, jeopolitik, stratejik açılardan ehemmiyetli olan Kafkasya'ya bu adın kimler tarafından verildiği kesin olarak bilinmemekle beraber, kelimenin Dağistan'ın eski yerlileri tarafından kullanıldığı ve ilk defa 479 tarihinde bu kelimeye tesadüf edildiği ileri sürülmektedir. 470.000 km² yüz ölçümüne sahip olan Kafkasya; Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kesimini ayıran Anapa yarımadasından başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron yarımadasına ulaşan Büyük Kafkas dağlarını ve iki yanında uzanan toprakları kapsar. Kafkasya, aslında fizikî ve siyasî coğrafyanın adı değil, ortak bir kültür etrafında birleşmiş pek çok halkın bir arada yaşadığı, tarihî, etnik ve sosyo-kültürel bir coğrafya parçasının genel adıdır. Batıdan Türkiye; Karadeniz ve Azak Denizi; güneyden yine Türkiye, İran; doğudan Hazar Denizi; kuzeyden Maniç ve Kuma nehirlerinin Rusya düzlüklerinden ayırdığı bir kıtadır. Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya diye ikiye ayrılmakta ve Anadolu ile İran'ı Rusya'ya, batıyı Türkiye'ye, Uzak Doğu'ya bağlamaktadır. Karadeniz ile Hazar gibi çok önemli iki denizin arasında yer almaktadır. Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan cumhuriyetleri bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya'da ise Rusya Federasyonu'na bağlı Dağistan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya cumhuriyetleri ve Çeçenistan yer almaktadır.¹

Genellikle dağlık bir bölge olan Kafkasya topografik bakımdan çok farklı özellikler sergiler. Bölgeyi ikiye ayıran Büyük Kafkas Dağları yaklaşık 1.200 km. uzunluğunda ve 110-180 km. genişliğindedir. En yüksek yerleri orta kesimdeki Elbruz (5642 m.) ve Kazbek (5033 m.) doruklarıdır. Büyük Kafkas Dağlarını güney-kuzey doğrultusunda aşan en önemli iki geçit Daryal ve Derbent'tir. Daryal geçidi deniz seviyesinden 2379 m. yükseklikindedir. Vladikafkas'ı Tiflis'e bağlayan ve Ruslar'ın "Gürcü askeri yolu" dedikleri yol bu geçitten geçer. Yol aynı geçitte olan Terek Nehri'nin ana kolunu takip eder. Orta ve güney kesimleri üzerinde Osetler (Asetinler) yaşarlar. Bu geçit Kafkasya'yı siyasî, askerî ve sosyal yönlerden iki ana parçaya ayırır. Kafkasya'ya tamamen hâkim olmak isteyen Rusya için, hem Gürcistan'la irtibatı devamlı açık tutmak, hem de Batı Kafkasya'daki Çerkez, Abhazlar ile

¹ Suat İlhan, "Jeostratejik Kuzey Ufkumuz (Balkanlar, Kafkaslar, Karadeniz)", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ'a Armağan*, cilt I, Ankara, Der: Ü. Özdağ-Y. Kalafat-M.S. Erol, ASAM, 2003, s. 318; Enis Şahin, "Tarih Boyunca Kafkasya'ya yönelik Türk Politikalarının Anahatları", *Kafkas Dosyası*, İstanbul, Haz: Ali Ahmetbeyoğlu, Fatih Sancaktar, Hasan Demiroğlu, Recep Ahışalı, Yahya Başkan, TATAV Yayınları, 2006, s. 11-12.

Doğu Kafkasya'daki Çeçenler ile Dağıstanlılar arasındaki iş birliğini kesmek açısından büyük bir önem taşımaktadır. Daryal'dan sonra ikinci mühim geçit olan Derbent, Hazar Denizi kıyısı boyunca uzanır ve genişliği 1.5 ile 30 km arasında değişir. Ayrıca bu iki geçit kadar önemli olmasa da Avar, Karayam, Sol, Mumisan geçitleri de bulunmaktadır. Daha güneyde yükseklikleri 4.000 metreyi geçmeyen Küçük Kafkas dağları ve aralarında küçük ovalar, geniş çöküntüler ve dik yamaçlı volkanik tepeler bulunmaktadır. Transkafkasya bölgesinin batısındaki Kolhi ile doğusundaki Kura ve Aras havzaları verimli tarım arazilerine sahiptir.²

Kafkasya'nın yüzölçümünün üçte birini içine alan Dağıstan bölgesi, doğudan Hazar Denizi, güneyden Kür ırmağı, kuzeyden Kuma ırmağı, batıdan ise Daryal geçidi, Çerkezistan ve Gürcistan ile çevrilmiştir. Bu sınırlar içerisinde kalan sahanın Kuma Irmağı ile Terek ve Sulak nehirleri arasındaki kısma Kuzey Dağıstan, Samur Havzası'na Orta Dağıstan, Kafkas Dağlarının güneyinden Kür Nehrine kadar olan kısma da Güney Dağıstan denmektedir. Çerkezistan; batıda Karadeniz, güneyde Gürcistan, kuzeyde kısmen Kuban nehri doğuda ise Kafkasya'nın en yüksek noktası olan Elburus'la sınırlanmıştır. Abaza bölgesi; Kafkasya'nın kuzey toprakları içerisinde olup Çerkezistan'ın kuzeybatısındadır. Güneydeki kısma Büyük Abaza, kuzeydekine de Küçük Abaza denir. Bu bölgede oturan halka da Abaza ismi verilmiştir. Kabartay bölgesi Karadeniz'e dökülen Kuban nehriyle, Hazar Denizi'ne dökülen Terek nehrinin havzalarıyla Kafkas sıradağlarının kuzey kesimini ihtiva eden ve Dağıstan ile Çerkezistan arasında mevcut dörtgen şeklindeki bir sahayı kaplar.³

Kafkasya'da nüfusun dağılımını coğrafya ve tabiat şartları belirler. Yüksek dağlık alanlar nüfustan yoksundur. Büyük Kafkas dağlarının orta ve batı kısımlarında insan yaşamaz. Köy ve şehirlerde yaşayan nüfusun oranı ülkelere göre değişiklik göstermekteyse de genel olarak kırsal alanda yaşayanlar daha fazladır. Sosyolojik araştırmalar Kafkasya halkları arasında yüzyıllar boyunca önemli ölçüde bir etnik karışım ve bütünleşme olduğunu göstermektedir. Kafkasya halklarının sahip olduğu sosyo-kültürel yapılar, onların birbirinden kesin çizgilerle ayrılan etnik gruplar oldukları biçiminde

² Davut Dursun, Kafkasya, DİA, cilt 24, 2001, s. 157-158.

³ Mithat Çelikpala, "Dünden Bugüne Kafkasya: Sosyal, Siyasal Yapı ve Etnik Çatışmalar", *Kafkas Dosyası...*, s. 83-84; Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi Kafkas Özel Sayısı*, 2017, s. 555.

bir değerlendirme yapmaya imkân vermemektedir. Buna rağmen her halkın sahip olduğu ve titizlikle korumaya çalıştığı etnik grup bilinci yüzünden aralarında bir birleşme ve bütünlük sağlanması zor görünmektedir.⁴

Kafkasya Müslümanlıkla Hristiyanlığın hâkim olduğu bir bölgedir. Türk kökenli halkların tamamına yakını, Gürcülerden Batum civarında yaşayan Acarlılar ve Kuzeydoğu, Kuzeybatı Kafkasya'daki pek çok halk Müslüman'dır. VII. yüzyılın ortalarında yayılmaya başlayan İslâmiyet daha çok Hazar Denizi sahilindeki topraklarda taraftar bulmuştur. Rusya'nın bölgeyi işgali İslâm'ın yayılmasını olumsuz yönde etkilemiştir. İlkçağlardan itibaren değişik devlet ve kavimlerin, toplulukların göç, istilâ ve iskânına sahne olan Kafkasya, coğrafyasının önemi yanı sıra, yer altı ve yer üstü kaynakları açısından da oldukça zengindir. Bu özellikler tarih boyunca Kafkasya'yı bir cazibe ve çekim merkezi haline getirmiştir. Bundan dolayı "Kafkasya, imparatorluklar arası denge ve siyaset oyunlarının cereyan ettiği bir dünya tiyatrosu" olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Rusya; siyasî, askerî, iktisadî vs. sebeplerle 1552 yılında Kazan'ı işgalinin ardından adım adım Asya ve bilhassa Türkistan'ı kanlı muharebeler, katliamlar, tahribatlar ve zulümler yaparak istila ederken, Osmanlı toprakları üzerindeki emelleri, Karadeniz ve sıcak denizlere inme politikaları çerçevesinde de Osmanlı Devleti ile mücadeleye başlamıştır. Ayrıca XVIII. yüzyılda Kafkaslar'ın kuzey kesiminde otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra, 1801 yılında Gence'yi işgal ederek Kafkasya'yı sömürgeleştirmenin temelini atmıştır. Nitekim XIX. asrın sonlarında Rusya Türkistan'ın zaptını tamamen bitirmiş, Kafkasya'ya nüfuz etmiş, 93 harbi olarak bilinen ve Tuna boyları ile Kars-Erzurum bölgelerinde iki cephede birden vuku bulan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı neticesinde de doğuda Kars Vilayeti'ni işgal etmiştir. Bu tarihlerden sonra işgal ve idareleri altındaki ülkeleri, toplumları çeşitli yönleriyle tanımak ve kendi zaviyelerinden tanıtmak için çeşitli eserler vücuda getirmişlerdir.⁵

Ruslar tarafından telif edilen ve Kafkasya ile alakalı kısmını yayına hazırladığımız bu eserde de Rusya'nın nüfuz ve işgalinde bulunan Kafkasya ile Türkistan hakkında kısa olarak coğrafi, siyasi, tarihî ve istatistikî malumat verilmektedir. 1912-1914 yıllarında muhtemelen Rus istihbaratınca veya

⁴ Dursun, a.g.m., s.158; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2009, s. 11-17.

⁵ Mustafa Öztürk, "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001)*, Ankara 2003, s. 5 vd.; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2003, s. 125.

onların yönlendirmesiyle bir heyet tarafından hazırlanan eser, aslen Rusça'dır. 1334 (1918) yılında Piyade Binbaşı Nazmi Bey tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş ve İstanbul Matbaa-i Askeriye'de basılmıştır. 63 sayfa olan ve Kafkasya ve Türkistan diye bilinen eserin tercümesinin tam ismi Kafkasya, Asyâ-yı Vustâ ve Türkistan Vilâyetleri Buhâra ve Hîve Hanlıkları(Coğrafi, Siyasî, Tarihî ve İstâtistikî Mücmel Malûmât) (Geographic, Political, Historical and Statistical Information on Caucasus)'dır. Binbaşı Nazmi'nin tercümesinde kendisine ait önsöz, giriş yahut herhangi bir ifade veya açıklama bulunmamaktadır. Bununla beraber eserin orijinalinde önsöz, giriş, dipnot ve faydalanılan kaynaklar olup olmadığını da esere ulaşamadığımız için bilemiyoruz. Bu tercümesinin yanında Nazmi'nin başka eserleri de bulunmaktadır.⁶

Binbaşı Nazmi'nin Osmanlı Türkçesine tercümesinden günümüz Türkçesine çevirerek hazırladığımız bu eser, her ne kadar Rus nokta-i nazarından kaleme alınmış ve yer yer hatalar, yanlışlar içeriyor olsa da; dün olduğu gibi bugün de tarihimiz, kültürümüz, geleceğimiz açısından büyük ehemmiyet arz eden Kafkasya'nın XX. asrın başındaki durumunu değişik veçheleri ve verileriyle ortaya koyması bakımından oldukça önem taşımaktadır.

Eserin Metni

Kafkasya

Kuzey Kafkasya

Kafkasya Kıtası; doğudan Hazar Denizi, batıdan Azak Denizi ve Karadeniz arasında büyük bir kara parçası şeklini gösterir. Kuzey hududunu Yey ve Maniç nehirleri ile Kuma Ovası teşkil eder. Güneyden ise Osmanlı Devleti ve İran ile hemhuduttur.

Kafkas Sıradağları, bu büyük kara parçası, güneydoğudan yani Hazar Denizi sahilinde kâin olan Bakü'den kuzeybatıya doğru Karadeniz sahilinde Anapa'ya kadar gitmektedir ki, hemen hemen 1200 km uzunluğundadır.

Bu dağlar aşılması gayr-ı mümkün büyük ve yüksek bir duvarı andırmakta, iki tarafında vadiler ve nehirler ile ayrılmış diğer çeşitli dağları da

⁶ Azerbaycan, Matbaa-i Askeriye, 1334, 37 s.; Cephe Gerisinin Müdâfaa ve Muhâfazası, Matbaa-i Askeriye, 1341, 91 s..

içine almaktadır. Gerek bizzat Kafkas Dağları, gerekse kısımlarını oluşturan dağlar daima karlar ile örtülüdür ki bu büyük, geniş kar ve buzlardan çeşitli nehirler ve çaylar vücuda gelmiştir.

Bu dağların en yüksek noktaları orta kısmında olup 6 bin metre yükseklik-te, iki tepeli Elbruz Dağı'yla, Dih Tav, Koştan Tav ve Kazbek tepeleri en meşhurlarıdır. Ara sıra vuku bulan şiddetli toprak hareketleri bu büyük dağların volkanik olduğunu gösterir. Fakat faaliyet halinde yanar dağ mevcut olmayıp, yalnız Apşeron (Abşeron) ve Taman yarımadalarında bazı mahallerden gaz ve duman çıktığı görülmektedir.

Bitkileri ve ağaçları fevkalade çeşitli olup yerleri deniz seviyesinden yükseklikleriyle alakalıdır. Dağın güney kısmında ormanlar daha çok bulunur. Bunlar batıdan doğuya doğru tedricen azalarak, doğuda Dağıstan Dağlarının çıplak ve ormanlardan mahrum kaldığı görülür ki, iklimin kuruluşu buna sebebiyet vermektedir.

Kuzey Kafkasya; Terski, Kuban ve Stavropol vilayetlerini içine alıp, 210 bin km² sahaya sahiptir. Güney tarafları Kafkas Sıradağlarına dayanır. Kuzeyi ise çöl ile sınırlıdır. Batıda toprağı kara toprak olup oldukça sulak olduğundan münbit ve mahsuldardır. Doğuda ise kumlu, balçıklı, tuzlu bir halde bulunur ve buraları Hazar Denizi'nden çukur arazinin uzantısı addolunabilir. Başlıca mühim nehirler olarak Terek ve Kuban nehirleri akar ki, doğu kısmına nispetle batı tarafında nehirler ve çaylar daha ziyade çoktur. Madenlere gelince: Grozni muntkasında petrol vardır. Pyatigorsk (Beştav), Yesentavsk, Kislovodsk ve diğer kasabaların maden suları ise fevkalade meşhurdur.

Genel olarak Kuzey Kafkasya ahalisi Ruslardan (Kuban ve Terek Kazakları) ibaret ise de, Ruslardan başka Nogay, Kumuk ve diğer muhtelif Müslüman kabileler de bulunur.

Ruslar 967 tarihinde Knez Svyatoslav zamanında ilk defa Kuban Vilayeti'ne girerek Çerkezleri, Asetileri (Osetleri) mağlup ettiler ve XI. asırda Taman Yarımadası'nda Tamatarakan (Taman Tarkan) Prensiği'ni tesis ederek Çerkezlerle muharebeye devam ettiler. Tatar istilası hemen hemen üç asır boyunca Rusların Kafkasya ile olan münasebetlerini kesintiye uğratmıştır.

Tatar istilası Moskova Hükümeti'nin tedricî tazyikiyle sona erdi ve münasebet tekrar kurulmaya başlandı. Kafkasya'da bulunan zayıf derebeyleri defaatle Ruslardan yardım istemişlerdir. 1555 tarihinde İvan Grozni zamanında arzularıyla itaat eden bazı kabileler tarafından Pyatigorsk şehri tesis edilmiştir.

İvan Grozni (Müthiş İvan)'nin Kabardin hâkiminin kız kardeşi olan Maria Temrükova ile izdivaç etmesi keyfiyeti, bu memleketin müdafaası vazifesini İvan'a bahş eylemiştir.

Müteaddit mücadelelerden sonra Rusların Kuzey Kafkasya'ya yerleşmeleri ve Kazakları (Kozakları) iskân ettirmeleri sonucunda bugünkü Terski ve Kuban vilayetleri ile imtiyazlı Kazaklar topluluğu vücuda gelmiştir. Kuzey Kafkasya'nın kesin olarak ilhaki keyfiyeti 1802-1840 tarihleri arasında Asetinlerin (Osetinlerin), Çehilerin, Avarların, Lezgi ve Karbardinlerin tamamıyla mağlup edilmeleriyle husule geldi. Çerkezler ile olan harpler ise 1864'te son bulmuş, asiler dağlardan çıkarılmıştır. İtaati kabul etmeyenler ise Türkiye'ye göç etmişlerdir.

Terski Vilayeti

85 bin km² sahaya sahip olan bu vilayet, doğudan Hazar Denizi ile çevrilmiş olup oldukça dağlık bir araziden müteşekkildir. Yüksek sıradağlar, bu vilayet dahilinde pek derin ve tehlikeli vadiler ile bir diğerinden ayrılmaktadır. 150 kilometrelik Kafkas Dağlarının bir kısmı vilayet dahilindedir. Elbruz Dağı, bu vilayet ile Kuban Vilayeti hududu üzerine rastlar ki, Kafkasya ve bütün Avrupa'nın en yüksek dağı addolunur. Dik Tav, Koştan Tav'ın yüksek tepeleri de burada vakidir. Vilayetin kuzey kısmına gelince, geniş ve deniz seviyesinden alçak bir sahra halindedir. Terek ve Sulak nehirleri arasında susuz, tuzlu ve çöl gibi kumlu bir saha bulunmaktadır. Genel olarak vilayetin bitekliği (kuvve-i nebâtiyyesi) muhtelif olup bazı mahallerin mahsuldar toprağı vardır. Dağın eteklerine yakın olan bölgelerde çam ve meşe ormanları çokça mevcuttur. İklim ise mahal ve mevkilerin yüksekliğine göre değişir. Gayet soğuk, mutedil ve fevkalade sıcak yerleri vardır. Çukur yerler de, bilhassa Terskiye Kuma nehirlerinde, Kızlar (kızılyar) ve Georgiyevsk (Georgi-yefeska) havalisinde malarya (sıtma) hastalığı hüküm sürmektedir.

Nehirler: Terek Nehri; Sunca, Beyaz (ak) Argun, Yaksan, Sulak gibi kolları ihtiva eder. Bundan sonra Kuma ve Aksay nehirleri gelir.

Terek Nehri'nin munsabı havalisindeki deltalar hep birden bataklıktır. Kuma Nehri'nin çukur mahalleri de aynı haldedir.

Grozni, Mamakeyf, Karabulak, Mihailofskaya (Mihailovka) mıntıklarında zengin petrol rezervi vardır. Simli kurşun, mermer kireci, tuz madenleri de mevcuttur.

Kükürtlü maden suyu ile diğer maden suları ve kaplıcaları Pitigorsk, Jeleznovodsk, Yesentavk, Kislovodsk bölgelerinde bulunmakta olup şifa vermeleriyle meşhurdurlar.

Vilayet ahalisinin %24'ü Rus'tur. Müteakiben Çeçen, İnguş, Kabardin, Asetin, Çerkez, Nogay, Tatar, Kumuklar gelir ki, hepsi Müslüman'dır. Ermeniler ve İraniler de mevcuttur.

Ahalinin %80'i ziraatla iştiğal etmektedir. Meyvecilik, bağcılık, şarapçılık pek ziyade gelişmiş olduğu gibi, arıcılık da çok ileri gitmiştir. Bazı mahallerde ipek ile uğraşılmaya başlanmıştır. Ehemmiyetli bir surette her türlü hayvanat da yetiştirilmektedir. Hazar Denizi ile Terek ve Sulak nehirlerinde ise balıkçılık yapılmaktadır ki, bu Kazaklara münhasır ve onların imtiyazı dahilindedir. Dokumacılık ve el işleri nispetle zayıf haldedir.

Ticaret maddeleri petrol, hububat, yün, hayvanat, balık vesairedir. Vilayet dahilinde 500 kilometreye yakın demiryolu hattı ile Gürcistan-Asetin askerî yolu ve diğer araba yolları vardır. Arazi vilayet dahilinde kısmen Terek Kazaklarına (Kozaklarına) ait olup kalan arazi devlet mülküdür (arâzî-i emîriyye).

Vilayet Kafkas Umumi Valiliği'ne bağlıdır ve 10 kısma ayrılmıştır. 285 nahiye idaresini, 6 şehir idaresini, 1206 karyeyi içine alır. Bu vilayete Ruslar İvan Grozni zamanında sahip oldular. Adı geçen şahıs Kabardinler ile münasebet tesis etmiş ve Prenses Maria Temrükova ile izdivaç yapmıştır. Bu esnada Terek Nehri sahiline Kazaklar ve Rus avcıları iskân edildiler ve 1534-1543'de muhaceret (göç) neticesi olarak Terek Kazak mntukası vücuda geldi.

Vilayetin toplam sakini 1.214.000 olup kilometrekareye ortalama olarak 17 nüfus isabet etmektedir.

Kazalar	Nüfus
Vladikafkas Kazası.....	200.000
Vedenski Kazası.....	108.000
Grozni Kazası.....	148.000
Kızılyar Kazası.....	125.000
Muzdak Kazası.....	102.000
Nazranovsk Kazası	24.000
Nalçik Kazası.....	15.000
Pyatigorsk Kazası.....	161.000
Sunjenski Kazası.....	72.000
Hasavyurt Kazası.....	800.000
Karanogaysk Kazası.....?	

Şehirler	Nüfus
Vladikafkas.....	53.000
Grozni.....	22.000
Kızılyar.....	8.000
Muzdak.....	12.000
Pyatigorsk.....	25.000
Kislovodsk.....	14.000
Jelevnovodsk.....	2.000
Yessentuki	15.000
Garyaçavodsk.....	9.000
Giorgiyevsk.....	14.000
Orusmartan.....	15.000

Kuban Vilayeti

Kuzey Kafkasya'nın batı kısmını işgal eden bu vilayet Kuban Nehri'ni ve Karadeniz ile Azak Denizi kıyısını içine alır.

Yüz ölçümü takriben 100.000 kilometrekare olup güney tarafları Kafkas ve Elbruz Sıradağlarını ihtiva eylediğinden ziyadesiyle dağlık ve ormanlıktır. Nispeten iklimi mülayimdir. Kış ve yaz mutedil surette cereyan eder. Kuzey tarafları ova ve sahra halinde olup yer yer tepelikleri kapsar.

Vilayetin batısında çukur ve düz ovalar mevcut olduğundan, buraları çeşitli tuzlu göller ile bataklıkları ihtiva eder. Billhassa Kuban Nehri bataklıkları sıhate zararlı ve fevkalade sıtmalıklı bir halde bulunmaktadır. Mamafih balçıklı olan toprak çok mahsuldardır.

Kuban Nehri iki koldan denize dökülür. Bu kollardan biri Karadeniz'e, diğer kol da Azak Denizi'ne karışır. Azak Denizi'ne dökülen kolun havalisi tamamen sazlık ve kamışlıktır.

Duvut, Teberdi, Büyük ve Küçük Zelençuk suları vilayetin nehirlerini teşkil ederler.

Ormanlar bütün vilayet sahasının %20'si kadardır. Maykop Kazası'nda petrol ihraç olunmaktadır.

Yeys (Yeysk) Kazası'nın Temruk isimli gölünden çoğunlukla tuz ihraç olunur. Bunlardan başka kömür madeni, demir, kurşun mevcut olup Kafkas Sıradağları istikametinde Taman Yarımadası'nda volkanik ve madeni sıcak sular vardır.

Vilayetin ahalisinin %91'ni Ruslar ve Kazaklar teşkil eder. Bundan sonra Çerkezler, Ermeniler, Asetinler, Nogaylar, Türkler, Karaçaylılar, Abhazalar, Yahudiler, Kıptiler gelir. Başlıca meşguliyetleri ziraattır.

Her türlü hububat ekilir. Tütüncülük vilayetin güneydoğusunda Kuban Nehri'nin sol sahilindeki bölgelerde gelişmiştir. Bağcılık ve şarapçılık ile ahalinin bir kısmı iştigal eder.

Hayvan yetiştirmek keyfiyeti de bol bir nispet dahilinde ileri gitmiştir. Kazakların hayvanlarını hemen hemen bu vilayet yetiştirmektedir. Terek Nehri'nin ayaklarında balıkçılık mühim derecede gelir getirmekte ve pek nefis balıklar çıkarılmaktadır. Kereste imalatı cihetiyle vilayet oldukça ileri gitmiştir. Hayvan, yün, hububat, yağ bolca ihraç olunur. Vilayet 900 kilometreye yakın şimendifer (demiryolu) hattına sahip olup nehir yolu ise 380 kilometreye yakındır.

Vilayetin idaresi: Vilayet Kafkas Umumi Valiliği'ne bağlıdır. İdare cihetiyle yedi sancağa (kısmı) ayrılmıştır.

Beş şehir idaresiyle, dört yüz nahiye idaresine ve bundan başka 428 karyeye ayrılmıştır.

Kuban Kazakları'na ait arazi altı milyon sekiz yüz bin desatin olup (1 desatin = 60 metrekare) imtiyaza sahip Kazakların adedi 1.824.600 kadardır. Vila-yetin toplam sakini 3.731.000'dir ki kilometrekareye 31 nüfus isabet eder.

Vilayet dahilinde 1448 adet mektep mevcut olup okur-yazarların oranı %23'e ulaşır. 446 kilise ve 2 manastır mevcuttur.

Taman Yarımadası'nda eskiden Rus Tamatarakan Prensiği vardır ki, on ikinci asırda sona ermiştir.

Ruslar on sekizinci asrın yarısında tekrar buraya geldiler. 1775'te Seçler'in sükûtundan sonra Zaporojlar Kuban Vilayeti'ne göç ederek burada kendilerine özel imtiyazlar bahşedildi (bağışlanmıştır).

Sancaklar	Nüfus
Yekaterinodor Sancağı.....	384.000
Batalbaşinski Sancağı.....	243.000
Yeyski Sancağı.....	391.000
Kafkaski Sancağı.....	388.000
Labinski Sancağı.....	448.000
Maykop Sancağı.....	405.000
Temrük Sancağı.....	450.000

Toplam.....2.731.000

Şehirler	Nüfus
Yekazsubudar.....	71.000
Yeysk.....	43.000
Maykop.....	40.000
Temruk.....	12.000
Anapa.....	10.000

Bundan başka nüfusları binden fazla olan elliden ziyade kasaba vardır.

Stavropol Vilayeti

Kuzey Kafkasya'nın bu vilayeti 60.000 kilometrekare yüz ölçümünde olup geniş bir sahra halinde Karadeniz ile Ejderhan (Astarahan) Sahrası arasında bulunmaktadır. Batı kısmının vadilerini ilkbahar ve yazın sular istila eder. Doğu kısmı ise gayr-ı meskûn boş bir sahra olup çok fazla kumluktur. Vilaye-tin güney-batı kısmı Kafkas Dağlarının bir takım parçalarını ihtiva eder. Elbruz Dağlarından 11 km uzaklıkta bulunan Taşlı Sart Dağları, Hazar Denizi ve Karadeniz sularını ayırmaktadır. Buradaki dağlar o kadar yüksek değildir. İklim yönüyle Kafkas Dağları etekleriyle, diğer tarafları tabiatıyla ayrıdır.

Doğu rüzgârları çoğunlukla kuru estiğinden pek ziyade sıcak olur ve bitkileri mahveder. Çukur mahallerde sıtma ve tifo zarar vermektedir. Sulama cihetiyle vilayet arazisi pek zayıftır. Kuma, Maniç, Kalas, Yegorik gibi nehirler vilayetin batı kısmında bulunmakta olup cereyanları çok hafif ve yazın kurumaktadırlar.

Suyun kıtlığından dolayı kumluk mahallerde Kupan isminde su mahzenleri, sarnıçları inşa olunur.

Göller ve tuzlu bataklıklar Maniç Nehri havzasında ve Hazar Denizi sahilinde bulunur. Vilayette ormanlar pek azdır. Yalnız dağlık havalide biraz orman vardır.

Vilayet ahalisinin %92'sini Ruslar teşkil eder. %4 miktarında Türkmenler ve Nogaylar, %2 miktarında Kalmuk Tatarları vardır.

Ahali ziraatla uğraşmaktadır. Bazı sinekler ile çekirgeler ziraata büyük hasarlar vermektedir. Vilayet dahilinde 1500 değirmen vardır. Bazı mahallerde güzel meralar olduğundan hayvan yetiştirilmektedir.

Ulaşım yolları: vilayet dahilinde 210 km demiryolu hattı mevcut olup nehir yoluna sahip değildir.

Bu vilayet Kafkas Umumi Valiliği'ne bağlı olmayıp ayrıca idare olunur. 80 kazaya, 2 şehir idaresine, 140 nahiye idaresine, 833 karyeye ayrılmıştır.

Ahalinin %20'si okur-yazardır. Mekteplerin adedi 802'ye ulaşmaktadır. 603 kilise, 3 manastır vardır.

Bu vilayet milletlerin göç sahası üzerinde olduğundan, zaman zaman çeşitli Asya milletlerinin idaresi altında bulunmuştur. Ruslar ilkin İvan Grozni zamanında Kafkasya ile temasa geçmişlerdir. Vilayetin fetih ve istimlâki II. Katerina zamanında başladı. Şehr-i Salib (Haç Şehri) ismini alan. Stavropol şehri bugün imparatorluğun en güzel şehirlerinden birisi derecesine yükselmiştir. Vilayetin nüfusu 1.278.000'dir. Kilometrekare başına 26 kişi düşmektedir.

Kazalar	Nüfus
Stavropol Kazası.....	223.000
Aleksandrovski Kazası.....	200.000
Açı-kulak Kazası.....	22.000
Blagodorniye Kazası.....	263.000
Türkmenisky Kazası.....	43.000
Medvejenskiy Kazası.....	324.000
Derbetovskiy Kazası.....	14.000
Peraskovskiy Kazası.....	191.000
(Svyatokrastovkiy Kazası)	
Şehirler	Nüfus
Stavropol.....	50.000
Svyatokrasta.....	12.000

Güney Kafkasya

250.000 kilometrekare yüzölçümüne sahip olan Güney Kafkasya Kıtası, Kafkas Dağlarından itibaren Osmanlı Devleti ve İran hudutlarına kadar uzanmaktadır. Yalnız Dağıstan Vilayeti ile Bakü Vilayeti'nin bir kısmı Kafkas Dağlarının kuzey cihetinde kalmıştır. Kafkas Sıradağlarının güneyinden ayrılarak Küçük Kafkas Dağları adıyla anılan silsile, birkaç silsile ve yaylaları içine alır. Büyük ve Küçük Ararat (Ağrı Dağı), Alagöz Dağları, zikredilen silsilenin en yüksek tepelerini teşkil etmektedir.

Küçük Kafkas Dağları'nı asıl Kafkas silsilesinden Kür ve Ryon nehirleri ayırır. Bunun bir bölümü olan Suram Dağları ise Hazar Denizi ve

Karadeniz'i ayırır. Güney Kafkasya'nın en çukur cihetleri Riyon ve Kür nehirleri havzalarıdır.

Toprak ve iklim cihetiyle Güney Kafkasya'da büyük farklar göze çarpar. Genellikle batı kısmında toprak mahsuldar ve iklim itidal üzeredir.

Doğu kısmında ise iklim ve hava kuru, toprak dahi yer yer kumlu, balçıklı ve tuzludur. Binaenaleyh bitkiler de tabiatıyla bu hale nazaran değişir.

Batıda zengin ve geniş ormanlar vardır. Bunlar Riyon Nehri ile Karadeniz havzasında görülmektedir.

Suram Dağları'nın doğusundan itibaren ormanlar tedricen azalmaya başlayarak doğuya doğru gidildikçe büsbütün seyrekleşmeye başlar. Daha doğuda Mugan Ovası'na ve Şirvan çöllerine tesadüf olunur.

Güney Kafkasya etnografik açıdan incelendiğinde büyük farklar görülür. Ruslar ancak %34 miktarında bulunurlar. %40'ı ise dağlılardan ibarettir. Batısında Çerkezler vardır ki, bunlardan Kabardinler, Küçük Terek Nehri'yle Suncay (Sunca) mntkasında, Aphazlar (Abhazalar) Sohum'da otururlar. Doğu taraflarında Terek Nehri'yle, bu vilayetin güney sınırı mntkasında Müslüman olan Lezgiler sakindirler. Bütün dağlardaki ahali bu Lezgilere mensuptur.

Sıradağın orta kısmında Müslüman Asetin kabilesi bulunur.

Sıradağın daha güneyinde Kutayis, Tiflis, Batum vilayetlerinde Gürcüler sakindirler. Suvanetler, Minfereler, Riyon Nehri havzasında Acaralar, İmeretiler Kutayis Vilayeti'nde olup Gürcüler'in başlıca kısımlarını teşkil ederler. Ermeniler Erivan Vilayeti'yle buna mücavir olan diğer vilayetlerde bulunurlar.

Tatarlar; Gence, Bakü ve Erivan vilayetlerinde sakindirler.

Bunlardan başka Güney Kafkasya; Türkler, Kürtler, Asuriler, Pişavlar vs. ile de meskündür.

Müslüman olan Kumuklar Dağıstan ve Terek vilayetlerinde ve Nogaylar Stavropol'da bulunurlar. Genel olarak bütün ahali ziraatla meşguldür. Ziraat Güney Kafkasya'nın doğusunda ancak suni sulama ile yapılabilir.

Karadeniz sahili kısmında bağcılık diğer cihetlere nazaran pek mühimdir.

Pirinç, tütün, pamuk, çay ziraatıyla, ipek böcekçiliği anmaya değerdir. Ziraata müsait olmayan yüksek bölgelerde çokça hayvan yetiştirilmek ile iştilgal olunur. Neft ve gaz ihracatı ise Güney Kafkasya'nın en mühim servetini meydana getirmektedir.

M.Ö. IV. asırda burada Gürcü ve Ermeni hükümetleri mevcut idi. Hıristiyanlık buraya miladi I. asırda Romalılar tarafından ithal edilmiştir.

İlk Rus askerî kıtaları II. Katerina zamanında, 1770 senesinde Kafkas dağ-larını geçerek Güney Kafkasya'ya girmişlerdir. Hazar Denizi sahillerinin ve Derbent, Kuban ve Bakü şehirlerinin zaptı 1797 tarihinde vuku bulmuştur.

En mühim keyfiyet ise 1801 tarihinde Gürcistan'ın muharebesiz olarak Rusya'ya ilhak edilmesi hususu olmuştur. 1804'de Mengreli ve 1810'da İmereti Ruslar'ın sınırlarına dahil edilmiştir.

1813 tarihinde İran ile imzalanan Gülistan Antlaşması gereğince İran Hükümeti; Karabağ, Hancin, Şeki, Şirvan, Derbent, Kuban, Bakü ve Talış hanlıkları üzerinde Rusya'nın nüfuz ve hakimiyetini tasdik etti.

1824'te imzalanmış olan Türkmençay Muahedesi'ne göre de Erivan ve Nahcivan hanlıkları Rusya'ya terk edildi.

Karadeniz sahillerine gelince, buraları 1829'da Türkiye ile imzalanan Edirne Antlaşması ile Rusya'ya verildi.

Rusya'ya, Güney Kafkasya'nın zapt ve istilasında en çok hizmet eden Yermelof (1816-1826) ile Prens Baryatinski (1857-1864)'dir. Prens Baryatinski, 1859'da Gunip'i zapt ederek Şeyh Şamil'i de esir eden generaldır.

Batum Vilayeti

Batum Vilayeti Kafkasya'nın güneybatı yönünde ve Osmanlı Asya'sı ile sınır bulunmaktadır. Batısında Karadeniz ve kuzeyinde Kutayis Vilayeti vardır.

Vilayetin yüz ölçümü 8.000 kilometrekaredir. Arazisinin denizden yüksek-liği ortalama olarak bin metreden fazladır. Vilayetin sahası derin vadi ve geçitlerden müteşekkil olup sık ormanları ihtiva etmektedir. Kuzeyde Acara Sıradağları mevcuttur. Bu silsileden güneye doğru Arsiyan Dağları ortaya çıkmaya başlar. Güneyde Pontus (Taras) vardır ki, bunun üzerinde bin metreyi geçen yükseklikte Karcal Dağı bulunmaktadır. Sahil mntukasında ise, dar ve uzun olarak yegane düz arazi vardır. Arazi volkanik olup bazı bölgeler de balçık topraklıdır.

Genelde iklimi mutedil ve hafiftir. Kış pek o kadar şiddetli olarak hüküm sürmez. Vilayetin güney mntkasında yağmur az olarak yağdığından araziye sulama mecburiyeti vardır. Pek o kadar sıhhi olmayan yerlerde bile sıtma vesaire hastalıklar azdır.

Batum sıhhi ve iklimi bir mevki olup hamamları ile şöhret kazanmıştır. Vilayet Çoruh Nehri ve ona katılan nehirler tarafından sulanmaktadır. Bu nehirler toprağın btekliliğinin fevkalade mükemmel olmasına yardım ederler. Dağların çoğu ormanlar ile örtülüdür. Ormanlar bütün vilayet sahasının %12'sini teşkil etmektedir. Ormanlar; gürgen, kestane, ceviz, fındık gibi ağaçları, vesaire bitkiler ihtiva ettiği gibi, Alp Dağlarına mahsus latif mera ve çayırları da vardır.

Arsiyan Dağları bilhassa Kürtlerin ve yerli ahalinin en mümbit, zengin yaylalarını teşkil eder. Madenler cihetiyle o kadar zengin değildir. Bazı mahallerde bakır madeni vardır.

Vilayette Gürcüler ekseriyeti teşkil ederler. Gürcüler'den sonra Lazlar, Kürtler ve Türkler gelir. Ruslar pek az sayıdadırlar.

Ahalinin başlıca meşgüliyet ve zenginlik kaynakları ziraattır. Mısır, buğday, arpa, pirinç, vesaire hububat ekilmekte ve tütün de yetiştirilmektedir. Henüz sanayi o kadar gelişmemiştir.

Limon ve portakal, üzüm, çay, zeytin de yetişir. Meralarda her türlü hayvanat görülmektedir. Kürtler hayvan yetiştirmekle iştigal ederler. Sahil mntkasında ise balıkçılık ile uğraşılır. Vilayette imalathaneler ve fabrikalar hemen hemen yok denilebilir. Tenekecilik ve sandıkçılık gibi sanayi vardır. Bunlarla nefit ihracatı için iştigal olunur.

Ticaret; ihracat için Batum, Karadeniz'de birinci derecede mühim bir yer işgal etmektedir. Ulaşım yolları: 88 km tren, 268 km şose ve 65 km diğere çeşit yollardan ibarettir. Mevcut mekteplerin adedi 37'dir.

Batum Vilayeti Kafkas Valiliği'ne bağlıdır. Eskiden Gürcistan'ın bir kısmını teşkil etmekte idi. Hepsi Hıristiyan idiler. Bunların eski mimarîlerinden olarak onuncu asırda inşa edilen Sahaletin Kilisesi ile Tebet Mabedi hala mevcuttur.

Son asırda Türklerin tazyikiyle ahali İslam dinini kabul etmiştir. Fakat bey-ler ve asilzadeler bundan imtina etmişlerdir.

Bütün şehrin nüfusu 30 bin ve Artyin Kasabası'nın 7091'dir. Vilayetin 1912-1914 seneleri geliri 255.364 rubledir. Vilayet iki kaza ve yedi nahiyeye, bir şehir idaresine, 427 karyeye ayrılmıştır.

Kilometrekare başına 27 nüfus isabet etmektedir.

Kazalar	Nüfus
Batum Kazası.....	100.100
Artvin Kazası.....	66.200
Toplam.....	166.300

1912 senesinde vilayet dahilinde 58.824 koyun; 27.071 Keçi; 7060 bargir (at); 82.000 öküz, inek ve manda mevcut idi.

Kars Vilayeti

Kars Vilayeti, Kafkasya'nın güney-batısında olup kuzeyden Osmanlı Asya'sı ile hemhuduttur. Yüz ölçümü 19.000 kilometrekaredir. Genel olarak dağ-lık olan bu vilayet eşit olmayan dört kısma ayrılabilir. 1-Kuzeydeki dağlık havza Arsiyan Sıradağlarının aksamından müteşekkildir. 2-Çeşitli geçit ve boğazları içine alan batıdaki dağlık havalı. 3-Güneyde derin Aras Nehri vadisini teşkil eden kısım. 4-Bu kısım ise vilayet genelinin 4/3'ünü teşkil eder. Ardahan-Kars yaylasından ibarettir.

Arazisi volkanik olup toprağı fevkalade mahsuldardır. Bazı mahallerde toprak humuslu olduğundan bol mahsul almır. Ardahan-Kars yaylasının güneydoğu kısmında çoğunlukla kaya tuzu bulunmaktadır. Aras Vadisi'nde toprak kireçli ve balçıklıdır.

İklim: Vilayetin kuzeyi ile güneyi başka başka olup dağlarda ve yüksek yaylalarda serttir. Kışın soğuk -35 dereceyi bulmakta ve çok kar yağmaktadır. Aras Vadisi aksamında sıcaklık senede ortalama +10 derecedir. Kış hafif, yaz ise sıcak ve kuru geçer.

Vilayette bulunan nehirlerin başlıcaları Aras, Arpaçayı, Kars Çayı ile Oltu Suyu'ndan ibarettir. Kafkasya'nın en büyük nehri olan Kür Nehri'nin büyük bir kısmı Kars Vilayeti dahilinde bulunmaktadır.

Vilayetin kuzeydoğusunda bazı göller mevcuttur. Bunların en büyüğü Çıldır Gölü'dür. Bazı nehirlerin yukarı kısımlarında bataklık araziye tesadüf olunur.

Vilayetin %6'sı ormanlık olup bu ormanlarda çam, ardıç, meşe, kayın ağacı vesaire vardır. Madenlerden bugün yalnız kaya tuzu ihraç olunur.

Vilayetin ahali si son derece muhtelif tir. Ruslar ancak %9.5 miktarındadır. Ermeniler, Türkler, Kürtler, Karapapaklar (Karakalpaklar), Türkmenler, Tatarlar, Asuriler, Asetinler ve Lezgiler bulunmakta olup bunlar umumiyetle ziraatla meşgul olmaktadır. Yüksek yaylalarda mısır, arpa, çavdar, buğday ve patates ziraati yapılır. Vadilerde ise pirinç, tütün, kendir vs. yetiştirilmektedir. Bağcılık ve meyvecilik Aras Vadisi'yle Oltu Çayı ve Posof Çayı vadisinde ilerlenmiştir. Kars, Ardahan, Oltu havalisinde arı yetiştirilmekte olduğundan çoğunlukla bal hâsil olur.

Her türlü hayvanat da bol olarak yetiştirilmektedir. Bunlarla umumiyetle Kürtler, Türkler ile muhacir Ruslar iştiğal etmektedirler. Genellikle kadınlar mensucatla meşgul olmaktadır. Elbiselik her türlü mensucat ile halı dokumaktadırlar.

Vilayette fabrika ve imalathaneler tamamen kaybolmuştur.

Başlıca ticaret: Tuz, meyve, yün, deri ve hayvanatla sınırlı gibidir.

Ulaşım yolları: Vilayet dahilinde 67 km tren, 12 km şose ve 88 km diğ er çe-şit yollar vardır.

Vilayet doğrudan doğruya Kafkas Valiliğ i idaresine bağlıdır. Dört kasabaya taksim edilmiştir. Bunlar 14 daireye (nahiyeye), 4 şehir idaresine ve 845 karyeye ayrılmıştır. Okuyup-yazanların oranı ancak %15'tir. Mevcut okulların adedi 260'dır. Bu vilayet 1879 tarihinde Berlin Muahedesi (antlaşması) gereğince Rusya'ya ilhak olunmuştur.

Kars kalesi Türkler ile Ruslar arasında muharebelerde mühim roller oynamış, birkaç kere Türklerin eline düşmüştür. Kars Şehri'nde meşhur Ermeni kilisesi Türkler tarafından camiye çevrilmiştir. Burası 1879'da tekrar kiliseye döndürülmüştür.

Kars Şehri'nin nüfusu 22.408, Ardahan'ın 2.349, Kağızman'ın 9.873 ve Oltu'nun 1.679'dur. Vilayetin geliri 1912-1914 senelerinde 2.686.854 rubledir.

Vilayetin toplam nüfusu 377.200 olup ortalama olarak kilometrekare başına 22 nüfus düşmektedir.

Kazalar	Nüfus
Kars Kazası.....	137.000
Ardahan Kazası.....	82.000
Kağızman Kazası.....	75.000

Oltu Kazası.....38.000

1912 senesinde vilayet dahilinde: 28.372 at, 9.500 merkep, 497.845 inek ve öküz, 34.000 manda, 401.560 koyun, 88.131 keçi mevcut idi.

Vilayet dahilinde:

822 değirmen, 175 demirhane, 246 yağhane, 159 peynirhane vardır.

Erivan Vilayeti

Kafkasya'nın güneyden orta kısmını meydana getiren bu vilayet, Türkiye ve İran ile hemhuduttur. Yüz ölçümü 28.000 kilometrekaredir. Vilayet arazisi kuzeyden güneye doğru tedricen aşağı meylerde ve yüksek kısımlar ancak kuzey havalisindedir. Bir takım sıradağlar ve dağ kümeleri ile kesilmiş olduğundan, çeşitli yayla ve ovalara bölünmüştür

Çukur ovalar Aras Suyu vadisindedir. Küçük Ararat (Kars) Dağı (3.600 m) ve Büyük Ararat dört bin metreyi geçen yüksekliktedir.

Arazisi volkanik olup ekser mahallerde kumlu bitkisel toprak tabakasıyla örtülü bulunmaktadır. Vilayetin iklimi de muhtelif olup bu keyfiyet mahallin denizden yüksekliği ile alakalıdır ve bundan dolayı değişkendir.

Başlıca Aras Nehri (400 km) ile buna mansıp olmak üzere dağlardan zuhur eden diğer nehir ve çaylar, kışın şiddetine, yağmurun çokluğuna nazaran ge-nişleyerek vilayet sahasını sulamaktadır.

Dağlık havalide çeşitli göllere sahip olup en mühimi Gökçe Gölü'dür. Bazı mahallerde bataklık arazi vardır ki, sağlığa zararlıdır.

Vilayetin ormanları pek az olup ancak vilayet sahasının %2'sini teşkil etmektedir. Bunlar da dağ yamaçlarıyla, geçitler ve vadiler havalisindedir. Dağlar ile vadiler faydalı bitkiler ile örtülüdür.

Madenler: Nahcivan ve Surman kazalarında kaya tuzu çoktur. Güherçile, maden kömürü, bakır, simli kurşun ve kobalt madenleri de vardır. 971.000'e erişmiş olan vilayetin ahalişi çeşitli soylardan (halklardan) oluşmaktadır. Ruslar %2 kadardır. Ermeniler ise ahalinin yarısından çoğunu teşkil ederler. Bunlardan sonra Tatarlar, Kürtler, Asuriler, Yahudiler, Tatlar ve Gürcüler gelir.

Tatarlar ve Kürtler göçebe ve yarı göçebe halledirler. Başlıca uğraş ziraattir. Ziraat sahası denizden 1500-2300 metre yükseklikteki araziye kapsar. Daha çukur mahallerde ise sulama ile mümkündür. Buralarda pamuk, pirinç,

tütün vesaire yetiştirilmekte olup ovalarda bahçecilik de ileridir. İpekçilik ile Nahcivan kazasında uğraşılır.

Meraların çokluğu hasebiyle her türlü hayvan yetiştirilmekte olup hayvan ticareti Tatar ile Kürtler'in başlıca servetlerini temin etmektedir.

El işleri, sanayi, kadınlar tarafından yapılır ve oldukça mühim gelir temin ederler. Deri, halı, kuyumculuk ile iştil olunur. Urbacılık da ileridir. Vilayetin ticareti 14 milyon rubleye ulaşmakta, Türkiye ve İran ile yapılmaktadır. Başlıca ihracat Culfa'dan yapılmaktadır.

Ulaşım yolları: 240 km tren yolu, 380 km şose mevcuttur.

Vilayet Kafkasya Valiliği'ne tâbi olup dahili idarede 7 kazaya, 21 nahiyeye, 110 karye idaresine, 5 şehir idaresine ayrılmıştır. Toplam 1301 karye vardır.

Vilayette sakin olanların %9'u okur-yazar. Mekteplerin adedi 283'e ulaşmıştır.

Erivan Şehri Hristiyanlığın birinci asrından beri mevcuttur.

Erivan kalesi 1582'de Türkler tarafından inşa edilmiştir. 1827'de Paskeviç ordusu tarafından zapt edilmiştir. Erivan'da Zaravar namında meşhur bir Ermeni kilisesi vardır ki, burada Aziz Ananya medfundur. Bunun kabul salo-nu hala ziyaretgâhtır.

Kazalar	Nüfus
Erivan Kazası.....	140.000
Gümrü Kazası.....	199.000
Nahcivan Kazası.....	116.000
Yeni Bayezid Kazası.....	161.000
Sürmeli Kazası.....	99.000
Şarurru Daralakez Kazası.....	90.000
Eçmiyazın Kazası.....	254.000

Kilometrekare başına 37 kişi düşmektedir.

Şehirlerin nüfusu: Erivan 29.000, Gümrü (Aleksandropol) 33.000, Nahcivan 7.000, Yeni Bayezid 10.000, Ordu Abad 5.000 nüfusludur.

Vilayetin 1912-1914 senelerinde geliri 7.227.161 rubledir.

Gence Vilayeti

Gence Vilayeti güneyde Aras Nehri vasıtasıyla İran'dan ayrılmaktadır. Yüz ölçümü 42.000 kilometrekaredir. Kuzeydoğu kısmı Kafkas Sıradağlarının güney eteklerinde bulunmasından dolayı 3000 metreden fazla yüksekliğe sahip olduğu gibi, Pazardüzü tepeleri ise daha ziyade yüksek ve 4000 metreyi aşmaktadır. Bu dağlardan çeşitli nehirler çıkar.

Vilayetin orta kısmı ormansız ve suyu az ova halinde olup bazı yerlerinde pek o kadar yüksek olmayan sıradağlar ile kesilmiş bulunur. Karayaz, Mil adındaki çöl arazisi bu kısım dahilindedir. Vilayetin güneybatı kısmında Küçük Kafkas Dağları denilen silsile parçaları korkutucu vadi ve geçitleri içine alıp, buralardan bazı nehirler ve sular kaynamaktadır.

Toprak muhtelif cinsten olup mümbit ve mahsuldardır. Sahra kısmında toprak humuslu, balçıklı ve kumlu bir haldedir. Bazı mahallerde tuzlu ve bataklık arazi vardır.

Dağları senenin çoğu zamanlarında karla kaplı olduğundan, köylere ve yerleşim mahallerine sahip değildir. Yalnız yaz mevsimlerinde, bu dağlarda kendi sürüleri bulunduğundan bazı aşiretler ikamet ederler ki, meraları pek zengindir.

Bu dağların eteklerini teşkil eden havalide iklim güzel ve mutedil ise de, kışın şiddetli olup çok kar yağmaktadır. Yazın yağmur yağar serin olur. Ovalık kısmında yaz şiddetli ve kuru olup kış pek kısa sürer.

Vilayet Kür Nehri ile sulanır. Adı geçen nehrin Alazat, Yuru, Acıyançay, Turyançay, Akistafa, Şahmur, Terter kolları bu vilayet dahilinde bulunur. Güneyde Aras Nehri'nin çeşitli kolları vardır.

Ormanlar vilayetin %21'lik kısmını işgal etmekte olup Zengezur (Zengizor) ve Kazak kazaları dahilinde bulunmaktadır.

Bakır, magnezi (magnezyum), kobalt ve petrol madenleri bu vilayet dahilinde de mevcuttur. Altın, simli kurşun, çinko, mermer, grafit, kireç, maden kömürü vardır. 1.100.000 nüfusa sahip olan bu vilayette Rusların mevcudu %2 kadardır. Türk-Tatarlar ve Kürtler genel nüfusun %61'ini ve Ermeniler %33'ünü teşkil etmekte olup bunlardan sonra Udinler, Tatarlar, Kurinler, Haputlinler, Yahudiler, Rumlar, İraniler, Gürcü ve Çingeneler gelir.

Ahali sulama vasıtasıyla ziraatla meşgul olmaktadır. Buğdaydan başka mısır, pirinç, pamuk, kenevir ve tütün yetiştirilir. Meyve bahçeleri ve bostanlar bolca mevcuttur.

Vilayetin güney kısmında bağcılık da oldukça ilerlemiş bulunuyor. Dağlık mıntıkadaki ahali arıcılıkla iştigal eder. Birçok faydalı nebatat da üretilmektedir.

Göçebe ahalinin yegane servet ve geçimi hayvan yetiştirmeye münhasır gi-bidir. Koyun, keçi, öküz, inek, manda, katır, eşek, at benzeri hayvanlar yetiştirilmektedir. İmalathaneleri pek azdır.

Vilayetin ihracatı seneden seneye artmaktadır. Buğday, sebze, meyve, şarap, nebatat kökleri, yün, bakır, halı ihraç olunur.

Vilayette yün mensucatı ilerlemiş olup halıcılık da ehemmiyet kazanmaktadır.

Ulaşım yolları: 240 km şimendifer, 110 km şose ve 52 km nehir yolu vardır.

Vilayet Kafkas Valiliği'ne bağlı olup idare cihetiyle sekiz kazaya ayrılır. Bu kazalar otuz üç nahiye, 298 köy idaresi, 1556 karyeden ibarettir. Vilayet dahi-linde toplam 147 mektep vardır.

Bu vilayet ilk önce Gence namıyla adlandırılmakta ve Müslüman hanların idaresinde bulunmakta idi. 1804'te Prens Çiçyanof kumandasındaki Rus as-kerleri tarafından zapt ve istila edilince, İmparatoriçe Elizabet'e atfen Elizavetpol Vilayeti ismi verilmiştir. 1813'te Gülistan Muahedesi gereğince de kati olarak Rusya'ya ilhak edilmiştir.

Gence'de, Şah Abbas tarafından inşa edilmiş bir cami-i şerif ve Nuha'daki Han Sarayı meşhurdur.

Gence Vilayeti 45 kilometrekare genişliğinde olup kilometrekare başına 24 nüfus isabet etmektedir.

Kazalar	Nüfus
Gence Kazası.....	178.000
Araş (Arş) Kazası.....	75.000
Civanşir Kazası.....	76.000
Zengezur Kazası.....	77.000
Kazah Kazası.....	171.000
Karyakin Kazası.....	130.000
Nuha Kazası.....	129.000
Şuşbeh Kazası.....	174.000

Gence Şehri 33.000, Nuha 30.000, Şusa 34.000 nüfusa sahiptirler. Vilayetin 1912-1914 yıllarında geliri 9.986.523 rubledir.

Bakü Vilayeti

Bakü Vilayeti Kafkasya'nın güneydoğusunda ve Hazar Denizi sahilindedir. Güneyde İran ile hemhuduttur. Yüz ölçümü 40.000 km² olup buna Hazar Denizi'nde bulunan Narken, Volf, Sivyatoy, Sara, İki Kardeşler isimindeki adalar da dahildir.

Vilayetin kuzey yönü Kafkas Silsilesi'nin parçalarını ihtiva ettiğinden dağlık, ortası ise Kür ve Aras nehirleri ile sulandığından ova ve düzlüktür. Burada geniş Mugan ve Şirvan sahraları vardır. Apşeron (Abşeron) Yarımadası çukur ve taşlık araziden ibaret olup su ve bitkilerden yoksun bir haldedir. Vilayetin güneyinde bulunan Lenkeran Kazası, sahil kısmında düzlük ve ovalık bir hal-de ise de sair tarafları Talış Dağlarını ve zengin ormanları kapsamaktadır.

Vilayetin büyük bir kısmı nebatî topraktan müteşekkil olduğundan verimlidir. Balçık tuzlu ve kumlu topraklar da yer yer görülür.

Dağların ekser etekleri kireçli olduğundan dolayı ziraata elverişli değildir.

Vilayetin iklimi muhtelif olup zemin engebelerine göre başka başka bulunmaktadır.

Düz mahallerde yaz şiddetli, kış ise mülayimdir. Bakü'de senelik ortalama sıcaklık 10 derecedir. Dağda iklim sağlığa pek ziyade uygun ise de Kür ve Aras vadilerinde sağlığa zararlı ve sıtmalıklı yerler bulunmaktadır.

Rutubet vilayetin kuzey kısmıyla güneyinde kâfi derecede bulunmakta olup orta kısım yalnız kışın bitkiler ile örtülü, fakat yazın rutubet olmamasından adeta bir çöl halindedir.

Sulama açısından işler genellikle pek zayıftır. Başlıca nehirleri Kür ve Aras nehirleridir. Gölleri tuzlu olup Bakü ve Lenkoran havalisinde bulunurlar.

Bataklık mahaller ise Hazar Denizi sahilinde Lenkoran ve Şamahı kazalarında mevcuttur. Neft hâsılatı cihetiyle Bakü Vilayeti dünyada pek büyük bir şöhrete sahiptir.

Neft madeni Balahan ve Sabuncu mevkileri ile Bibiabad sahasında bulun-maktadır.

Hasılatı senelik 600 milyon Puda ulaşır (1 Pud=16.3 kg'dır). Bundan başka vilayet dahilinde gaz ve tuz madeni pek çoktur.

Vilayet nüfusu 1.033.000'dir. Ruslar %9.5 miktarındadırlar. Tatarlar ise %59 civarında olup bunlardan başka Yerliler, Dağlılar, Lezgiler, Şirvaniler, Tatlar ve Ermeniler vardır.

Ahalinin başlıca uğraşı ziraattır. Sulama ile mısır, buğday, pirinç, darı, mercimek vs. ekilir. Meyve bahçeleri ve bostanlar da fazla olup bağcılık da ilerlemiştir. Bu vilayette ipekçilik eskiden beri mevcuttur. Hayvanlar yetiştirilmektedir ki bunlar ile aşiretler uğraşmaktadırlar. Nehirlerde ve Hazar Denizi'nde balıkçılık yapılmaktadır. Balıkçılık hazineye ait olduğundan mültezimlere verilir. Sanayi çeşidine gelince; dokumacılık, çuhacılık, ipek mensucatu ve mamulâtu, na'ş işleri oldukça ilerlemiştir.

Başlıca ihracatı petrol ve gazdan ibarettir.

Ulaşım yolları: 500 km demiryolu, 280 km adi yol, 180 km şose mevcuttur.

Kür Nehri'yle, Afuşa Nehri gidiş-gelişe müsaittir.

Vilayet Kafkas Valiliği'ne bağlı olup 6 kazaya ayrılmıştır.

Bunların arasında 6 şehir idaresi, 471 nahiye ve 1210 karye vardır. Ahalinin %11'i okur-yazar olup vilayet dahilindeki okulların sayısı 189'dur.

Vilayet 1812 tarihinde Gülistan Antlaşması gereğince İran'dan Rusya'ya geçmiştir. Bakü'de Divanhane denilen eski binaların harabesi mevcuttur. Bakü'de, 11. asırda inşa edilmiş bir cami ile ateş-perestlerin harap tapınakları vardır.

Kazalar Nüfus

Bakü.....	298.000
Gökçay.....	147.000
Cevat.....	94.000
Kuban.....	207.000
Lenkoran.....	130.000
Şamahı.....	155.000

Kilometre başına 25 nüfus düşmektedir.

Bakü'nün nüfusu 127.000, Gökçay 3.958, Kuba 144.644, Lenkeran 8.800, Şamahı 22.000, Salyan 16.000, Balhan-Sabuncu petrol mntıkası 50.131'dir.

Vilayetin 1912-1914 senelerindeki geliri 7.785.282 rubledir.

Dağıstan Vilayeti

Dağıstan Vilayeti, Kafkas Sıradağı'nın doğu kısmında ve Hazar Denizi sahilinde düzensiz bir dörtgen şeklindedir.

Yüz ölçümü 3200 km² olup dünyanın en ziyade dağlık mahallerden biri sayılabilir. Kafkas Dağları bu vilayeti birbirine paralel birçok silsileler ile kesmiş ve tehlikeli vadiler, yüksek tepeler, geçilmesi mümkün olmayan engebeler meydana getirmiştir. 3600 metre yükseklikten itibaren karlık mıntıklar başlar. Bununla beraber Kafkas Sıradağlarının sair yerlerine nispetle burada kar ve buzdan mürekkep tabakalar azdır. Hazar Denizi sahilindeki düz mahaller ise kumlu ve tuzlu ovalardan ibarettir.

İklimi: Dağlarda soğuk ve çok şiddetli ise de vadilerde ılıman ve sıcaktır. Hazar Denizi sahilinde ise daha ziyade sıcaktır.

Dağıstan Vilayeti'nde hemen hiç orman yok gibidir. Dağlarda bitkiler pek zayıf bir halde olup aksam-ı maile ise yeşillikten mahrumdur. Bilakis çukur olan yerlerde ise bitkiler pek zengindir. Bazı mahallerde meşe ormanları bulunur. Dağıstan Vilayeti müteaddit nehirler ve çaylar ile sulanır. Başlıcaları: Sulak, Samur, Şura, Özen, Rubaşçay ve diğer nehirlerdir.

Madenlere gelince; gümüş, bakır, demir, kaya tuzu, civa madeni, güherçile, petrol, kireç vs. gibi madenler mevcuttur. Yirmiye yakın maden suyu kaynağı da vardır.

Vilayetin toplam nüfusu 689.000 olup Rusların miktarı %2.8 kadardır. Dağlılar %79 oranındadır. Türk-Tatarlar %15 miktarında olup Avarlar, Kurinler, Darkinler, Kumuklar, Gazi-Kumukların (Tabasaranlar) tamamı Müslümandırlar.

Ziraat: Vilayet arazisinin tabiatı hasebiyle ziraat pek azdır. Gerek tarlalar ve gerekse bahçeler sulanmayla ürün verirler. Başlıca sulama kanalı 65 km uzunluğunda olan Sulak adlı kanaldır.

Çukur yerlerde pirinç, buğday, mısır ekilir.

Vilayet dahilinde öteden beri bağcılık ile iştilgal olunur ve ahali buna isteklidirler. Arıcılık ve hayvancılık ile de uğraşılırsa da meraların darlığından dolayı inkişaf edememekte ve hayvan sürüleri komşu vilayetlerin meralarına sevk olunmaktadır. Balıkçılık ile sahil halkı meşgul olmaktadır. Yün

mamulâtu, sırmalı el işlemleri, silah imalâtu, kemik ve boynuzdan yapılan eşya ve benzerleri ahalinin başlıca geçimlerini temin ettikleri işlerdir.

İmalâthane ve fabrika gibi müesseseler yoktur.

Ulaşım yolları: 230 km demiryolu, 90 km şose vardır.

Vilayet, Kafkas Valisi'nin emriyle idare olunur. 9 kazaya taksim edilmiştir. Bunlar 34 nahiyeye, 547 köy idaresine, 3 şehir idaresine, toplam 1222 karyeye ayrılmıştır.

Vilayet dahilinde okur-yazarların miktarı %13'dür. Toplam 752 okul vardır. 12 kilise mevcuttur.

Derbent Şehri beşinci asırda Hazar kavminin saldırısını durdurmak üzere İranlılar tarafından tesis edilmiştir. Bu geçit mevzii gayet dar olup Kuzey Kafkasya'dan güneye geçmek için yegane geçidi teşkil eder.

Derbent 1722 tarihinde Büyük Petro tarafından zapt edilmiş fakat 1736'da tekrar İranlıların eline geçmiştir. 1796 tarihinde tekrar Ruslar tarafından geri alınarak, 1813'te kesin olarak Rusya'ya ilhak edilmişti.

Dağıstan'da Gunip kale ve istihkâmları âleme ün salmıştır. Burada meşhur Şeyh Şamil (Dağların Serdarı Dinisi) 1824 tarihinden itibaren Ruslarla pek çok muharebeler yapmıştır. Adı geçen 1859'da Prens Baryatinskiy'e teslim mecbur oldu.

Vilayet'in toplam nüfusu 689.000 olduğundan kilometre başına 26 kişi düşmektedir.

Kazalar Nüfus

Timur Han-Şura Kazası.....	209.000
Avar Kazası.....	41.000
Andi Kazası.....	52.000
Gunip Kazası.....	68.000
Darkin Kazası.....	87.000
Gazi Kumuk Kazası.....	59.000
Tabasaran Kazası.....	79.000
Kurin Kazası.....	111.000
Samur Kazası.....	79.000

Şehirlerin nüfusu: Timur Han-Şura 10.000, Derbent 20.000, Petrovsk 17.000 nüfusa sahiptirler.

Vilayet'in 1912-1914 seneleri geliri 1.685.723 rubledir.

Tiflis Vilayeti

Tiflis Vilayeti, Kafkasya'nın ortasını işgal eder. Yüz ölçümü 40.00 km² olup vilayet genellikle dağlık sayılabilir.

Kuzeyinde Kafkasya Dağları vardır ki, 4.800 metre yüksekliğindeki Kazbek Dağı vilayetin dahilinde bulunmaktadır. Güneye doğru Kahatin, Kartalin ve Suram silsileleri uzanır. Küçük Kafkas Dağlarının etekleri vilayetin güney-batı kısmını teşkil etmektedir (Acara, Ahalsık, Mukri dağları). Vilayetin düzlük yerleri güneydoğusundadır. Burada Kundin, Burcolin, Guri, Alazan ovaları vardır.

İklimi pek değişkendir. Düz mahallerde kış hafif ve yaz sıcak olur. Tiflis'in yıllık ortalama sıcaklığı +12 - +6 derecedir. Dağlık yerlerde kış mevsimi pek şiddetlidir ve yazın az sıcak olur. Bin metreden daha yüksek olan bütün mevkilerde kış genellikle çok şiddetli surette hüküm sürer.

Nehirler: Vilayet, Kür Nehri (330 km) ve buna kaynak olan Ahalkalak Çayı, Posof Çayı, Aragoy, Alazan nehirleri vesaire birçok su ile sulanır. Gölleri azdır.

Ormanlar vilayetin %30'unu işgal eder ki çam, kestane vs. ağaçlardan meydana gelmiştir.

Madenleri: Bakır, güherçile, demir, petrol v.s. ihraç olunur. Burcum'da maden suları vardır.

Tiflis Vilayeti'nin nüfusu 1.183.000 olup muhtelif soylardandırlar. Ruslar %7.5 miktarındadır. En çok Gürcüler %44 nispetinde, Ermeniler ise %19, Tatarlar %11, Asetinler %6.5, Lezgiler %4 oranındadırlar. Bunlardan sonra Rum-lar, Kürtler, Asuriler, İmretinler, Peşavlar gelir.

Ziraat: Dağlık mntukalarda ekseriyetle yalnız arpa yetiştirilmektedir.

Ovalardaki ziraatın %60'ı buğdaydır. Mısır, tütün, pamuk vs. ekilmektedir ki, çoğunlukla sulama ile icra olunur. Bağcılık ve şarapçılık vilayet dahilinde ileri gitmiştir. Özellikle Kaheti mntukasında pek ileridir. Bundan dolayı mühim gelir elde edilir. Arıcılık da aynı haldedir. Burcolin, Telavi kazalarında ipek böceği beslenir.

Dağlık yerlerde hayvan yetiştirilir ki, ziyadesiyle mühimdir. Meraları pek zengindir. Kışın hayvanlar ovalara nakledilirler. Burcolin Kazası'nda İsviçre usulü üzerine süthane ve peynirhaneler vardır. Tiflis'te değirmenler, tütün fabrikaları ve hızarhaneler mevcuttur.

Başlıca ticaretgâh mahalli Tiflis Şehri olup burada hububat, şarap, deri, yün, tütün, peynir ticareti yapılmaktadır. Ulaşım yolları; 320 km demir, 600 km şose (Gürcistan askerî yolu) ve 110 km diğer yollar bulunur. Vilayet, Kafkasya Umumi Valiliği'ne bağlı bulunmaktadır. 9 kazaya ayrılmıştır. 30 nahiye, 316 köy idaresi, 7 şehir idaresi vardır. Toplam köy ise 2.221'e erişmektedir. Tiflis'te bir Darülmualimîn (Öğretmen Okulu) mevcuttur. Okulların adedi 357 olup okuyup-yazanların oranı %21'dir.

Tiflis Vilayeti sahası 1746 tarihinden beri Gürcü Çarlığı'na bağlıyken, 1801'de Rusya'ya ilhak edilmiştir.

Tiflis Şehri miladî beşinci asırda kurulmuş ve Mihata'dan sonra Gürcü krallarına başkent olmuştur.

Tiflis'te meşhur Siyon ve Meteh kiliseleri mevcut olup 5. asırda inşa edilmiştir. Saray bugün hapisane olarak kullanılır. Saint David Manastırı'nda Guribayandof'un mezarı vardır. Sigenah Şehri'nde Saint Nina Manastırı vardır ki, bu manastırda Gürcüler'in dinî rehberi olan Nina adlı kadın gömülüdür.

Ahalisi 1.183.000'dir. Kilometrekare başına 28 nüfus isabet eder.

Kazalar	Nüfus
Tiflis Kazası.....	89.000
Ahilkelek Kazası.....	84.000
Ahalsık Kazası.....	64.000
Burcolin Kazası.....	151.000
Guri Kazası.....	221.000
Duşeti Kazası.....	87.000
Signah Kazası.....	101.000
Telavi Kazası.....	72.000
Tianeti Kazası.....	5.000

Şehirleri: Tiflis 200.000, Ahilkelek 5.000, Ahalsık 20.000, Guri 12.000, Duşeti 2.500, Signah 11.000, Telavi 12.000'dir.

Vilayetin 1912-1914 senelerindeki geliri 7.621.692 rubledir.

Günabes Vilayeti

Günabes Vilayeti, Güney Kafkasya'nın batısında ve Karadeniz kıyısı üzerindedir. Yüz ölçümü 22.000 km² olup dağlık ve alçak kısımları olmak üzere vilayeti iki parçaya ayırmak mümkündür.

Dağlık kısmı Sevanet Dağlarıyla, Suram Sıradağlarını içine almakta ve bu-nun güneyinde Acara Dağları bulunmaktadır. Düzlük olan arazi ise vilayetin merkez ve batı parçasından ibaret olup Riyon Nehri'nin havzasını şamildir.

Toprak: Vadilerde kumlu, dağlık bölgelerde ise taşlıktır. İklima gelince; dağlık mıntikalarda oldukça serttir. Kış şiddetli olup çoğunlukla kar yağar. Düzlük kısımlarda ise tabii olarak daha hafif ve mülayimdir. Vilayetin bataklık olan kısımlarında malarya vs. hastalıklar mevcuttur.

Nehirler: Başlıca nehirleri Riyon (210 km) ve Çoruh sularıdır. Çoruh Suyu, Artvin'den itibaren 70 km'lik kısmında nehir taşımaya uygundur.

Bu nehirlerden başka İngur (180 km), Bzıb, Kudur, Natanebe, Suyis nehirleri taşımaya müsait olmayıp, vilayet dahilinde bulunurlar. Gölleri meyanında, sahilleri bataklık Beleustum Gölü vardır. Genellikle bataklıklar nehirlerde ve deniz sahilinde bulunmaktadırlar. Günabes Vilayeti bitkilerinin bolluk ve kıymetliliği ile pek ziyade meşhurdur. Çukur mahaller ve dağ yamaçları çeşitli bitkiler ile örtülü bulunur. Dağlarda ise dünyanın gayet zengin yayla ve meraları mevcuttur.

Vilayetin hemen yarı sahasını ormanlar teşkil eder. Bundan dolayı Günabes Vilayeti orman cihetiyle Kafkasya'nın en zengin vilayeti sayılır. Madenlerden bakır, kömür madeni vesaireye sahiptir. Günabes Vilayeti'nin nüfusu 1.008.000 olup bu vilayet dahilinde Ruslar ancak %2 nispetindedirler. Gürcüler %32.5, İmretinler %22.5 miktarında olup bunlardan sonra ancak Türkler, Ermeniler, Rumlar, Suvanetler ve Guriler gelir.

Ziraat vilayetin başlıca zenginlik kaynağıdır. Pirinç, çeşitli hububat, tütün, çay ve pamuk ekilmektedir.

Bağcılık da ileri iken filoksera felaketiyle harap olmaktadır. Arıcılık bazı yerlerde ilerlemiştir. Hayvanlar: Yalnız ziraata mahsus hayvanlar yetiştirilir.

Ağaç imalatı ve kaba bir tarzda yün mamûlatı ve ipek mensucatu mevcuttur.

Vilayetin genel ticareti seneden seneye çoğaldığından Poti Limanı günden güne ehemmiyet kazanmaktadır.

Ulaşım yolları: 210 km demir yolu, 115 verst şose Asetin askerî yolu, Kutayis'ten Abastuman'a kadar 170 km adi yol mevcuttur.

İdaresi Kafkas Umum Valiliği'ne bağlıdır. 7 kazaya ayrılmıştır ki 27 nahiye, 199 köy idaresi ve dört şehir idaresi mevcuttur. Toplam 1031 karye vardır.

Vilayet ahalisinin %20'si okur-yazardır. Toplam 547 okul vardır.

Abhazya, Gurya, Mangoralya, Suvenetha ve diğer aksam 15. asırda İmreti çarlarının idaresi altında bulunmakta idi. Bunlar 1804 tarihinde ise Rusya tabiliğini kabul etmişlerdir. 1857'de ise vilayet Rusya'ya ilhak edilmiştir.

Günabes'te eski kale ile 11. asırda inşa edilmiş olan bir kilise harabesi vardır. Günabes'ten 11 km mesafede, 11. asırda inşa edilmiş olan meşhur bir kilise daha bulunmaktadır.

Vilayetin toplam nüfusu 1.008.000 olup km başına 51 nüfus düşmektedir.

Kazalar	Nüfus
Kutayis Kazası.....	273.000
Zugdud Kazası.....	136.000
Leçum Kazası.....	62.000
Azurkent Kazası.....	124.000
Raçin Kazası.....	89.000
Senak Kazası.....	139.000
Şaruban Kazası.....	189.000

Şehirlerin nüfusu; Kutayis 40.000, Azurkent 6.000, Sohum 7.000, Poti 10.000, Redutkalga 626 nüfusa sahiptir.

Vilayetin 1913- 1914 senelerin geliri 4.594.578 rubledir.

Karadeniz Vilayeti (Çernomorskaya Guberniya)

Bu vilayet Kafkasya'nın kuzey-doğusunda ve Karadeniz sahili boyunca güney doğuya doğru 280 km uzunluğa sahip Kafkas Dağlarıyla, deniz arasında pek dar bir sahayı işgal eder ki, 7500 km² yüz ölçümünde olduğundan Rusya vilayetlerinin en küçüğüdür.

Vilayet; Kafkas Dağlarıyla, denize dökülen birçok nehir ve ırmaklara sahiptir. Marhut Dağları, Kafkas Dağlarının bir kısmı olarak vilayet dahilinde bulunur. Kuzey tarafında dağlar pek o kadar yüksek olmayıp, ormanları ihtiva etmektedir.

Güneyinde Soçi Kazası'nda dağlar fazla yüksek ve daimi karlarla örtülü bulunur. Novorosisk'de toprak kireçli ve Soçi'de de balçıklıdır. Asıl kara

toprak mevcut değilse de kuvvet itibarıyla Fransa Ren havalisi toprağından aşağı kalmaz. Büyük ve yüksek dağlar vilayeti soğuk kuzey rüzgârlarından muhafaza ettiğinden iklimi pek mutedil ve güzeldir. Soçi mıntıkası Orta İtalya ve Kırım'ın güzel yumuşak havasıyla rekabet ettikten başka, buralarda meşhur sıcak su hamamları da mevcut olduğundan, sağlık açısından kıymetini bir kat daha yükseltmektedir.

Nehirler pek şiddetle ve süratle akarlar ki, Mezimtu, Tuapse, Aşe, Şahe, Leçesu nehirleri başlıcaları olup gidiş-gelişe müsait değillerdir. Gölleri azdır. Kurdivaç Gölü'yle, Novorosisk civarında tuzlu bir göl bulunmaktadır. Bataklık yerler yalnız nehirlerin ağızlarında vardır.

Her türlü nebatat noktainazarından vilayet pek zengindir. Çeşitli ormanlar (468 bin desatin) vardır. Dağlarda en zengin meralar bulunmaktadır.

Çimento ile inşaat için taşlar ve simli kurşun madenleri mevcuttur. Soçi'de maden sularının muhtelif türleri vardır. Bu vilayetin nüfusu 140.000 olup Ruslar çoğunluğu teşkil ederler. Ondan sonra Ermeniler, Rumlar, Gürcüler, Almanlar, Çekler ve Moldovanlar gelir. Bahçe ve bostancılık ahalinin başlıca meşgalesidir. Binaenaleyh meyve bahçeleri ve bağları çok olup aynı zamanda tütün ziraatı da yapılır. Dağlılar arıcılıkla meşgul olurlar. Her türlü hayvan bulunursa da yetiştirilmek için meşgul olunmaz. Balıkçılık da tabii bir haldedir. Ticaret umumiyetle zayıftır. Gelincik, Tuapse, Novorosisk, Soçi ve Adler kasabaları başlıca ticaret merkezleridir.

Vilayet dahilinde 12 km demiryolu, 530 km şose vardır. Sahillerinde deniz pek derindir. Bundan dolayı Novorosisk, Gelincik limanları pek mahfuz ve Karadeniz'in en mükemmel limanlarından sayılmaktadır.

İdare cihetiyle vilayet Kafkas Umumi Valiliği'ne bağlıdır. 8 kısmı içine alan 3 bölüme, 33 nahiye, 3 şehir idaresine ve 59 karyeye ayrılmıştır. Vilayet dahi-linde 113 okul vardır. Okur-yazarın sayısı %40'dır.

1829'da Türkler ile muharebeden sonra buraları Rusya'ya intikal etmiş ise de Çerkezler Rus hâkimiyetini hiç durmadan taciz ve tehdide devam ederek yağma, eşkiyalık ve halkı dağlara kaldırmak gibi işlerden vazgeçmediklerin-den Ruslar buraya heyet-i seferiye ve bölükler sevk ederek Tuapse, Vilyamin ve Adler'i zapt ile istihkâmlar inşa ettiler. Adler'de Marlinski, 1840'da kendi müfrezesini kahramanca müdafaa ederek telef oldu.

Kazalar	Nüfus
Novorosiski Kazası.....	68.000

Soçi Kazası.....	41.000
Tuapse Kazası.....	24.000
Şehirler	Nüfus
Novorosisk.....	41.000
Soçi.....	4.000
Tuapse.....	6.000
Romanovsk.....	?
Hosta.....	2.000
Gelincik.....	2.000

Sonuç

Rus Devleti adına bir heyet tarafından rapor niteliğindeki bu eser, XIX. yüzyıl Kafkasya'sını farklı yönleriyle resmetmesi bakımından ehemmiyet taşımaktadır. Hem Kuzey Kafkasya hem de Güney Kafkasya'nın idari yapısını, etnik durumunu, nüfusunu, sınır başlarıyla tarihlerindeki önemli noktaları, sahip oldukları yer altı ve üstü doğal kaynak-larını, ahalinin geçim yollarını, fiziki coğrafyasını, mimari eserlerini ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Bu bakımdan sadece tarihçilerin değil coğrafyacılar başta Kafkasya üzerine çalışan farklı bilim dallarının ilgisini çekecek ve müracaat edebilecekleri bilgiler içermektedir.

KAYNAKÇA

- Azerbaycan, Matbaa-i Askeriye, 1334, 37.Cephe Gerisinin Müdâfaa ve Muhâfazası, Matbaa-i Askeriye, 1341, 91.
- ÇELİKPALA, Mithat, "Dünden Bugüne Kafkasya: Sosyal, Siyasal Yapı ve Etnik Çatışmalar", *Kafkas Dosyası*, İstanbul, Haz: Ali Ahmetbeyoğlu, Fatih Sancaktar, Hasan Demiroğlu, Recep Ahışalı, Yahya Başkan, TATAV Yayınları, 2006.
- DURDUN, Davut, Kafkasya, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 24, 2001, ss.157-158.
- İLHAN, Suat, "Jeostratejik Kuzey Ufkumuz (Balkanlar, Kafkaslar, Karadeniz)", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ'a Armağan*, cilt I, Ankara, Der: Ü. Özdağ-Y. Kalafat-M.S. Erol, ASAM, 2003.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2003.

ÖZTÜRK, Mustafa, “Kafkasya’nın Tarihi Cografyası ve Stratejik Önemi”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001)*, Ankara 2003.

ŞAHİN, Enis, “Tarih Boyunca Kafkasya’ya yönelik Türk Politikalarının Anahatları”, *Kafkas Dosyası*, İstanbul, Haz: Ali Ahmetbeyoğlu, Fatih Sancaktar, Hasan Demiroğlu, Recep Ahıshalı, Yahya Başkan, TATAV Yayınları, 2006.

TANRIVERDİ, Mustafa, “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi Kafkas Özel Sayısı*, 2017, ss.538-557.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

BİRİNCİ ROMA-SASANI SAVAŞI

EZGİGÜL DOĞAN*

RECEP ÖZMAN**

Öz: Parth İmparatorluğu'nun 224 yılında yıkılarak Ardeşir liderliğinde Sasani hakimiyetinin tesis edilmesi Doğu topraklarındaki egemenlik mücadelesinde güç dengelerinin değiştiği bir dönemdir. Bu dönem aynı zamanda Pers İmparatorluğu ideali ile yola çıkan Sasaniler ve Roma arasındaki rekabetin başlamasına sebep olan bir dönüm noktası olmuştur. Sasani İmparatorluğu, 651 yılındaki yıkılışına kadar Roma'nın Doğu'daki en büyük rakibi olarak tarih sahnesinde var olmuştur. Dönemin iki büyük gücü arasındaki ilişkiler zaman zaman diplomatik temaslara fakat çoğunlukla düşmanca devam etmiştir. Bu iki devlet arasındaki ilişkilerin başladığı dönemde Roma tahtında Severus hanedanının son hükümdarı Severus Alexander bulunmaktaydı. Severus Alexander'ın Doğu'daki değişime karşı izlediği politika aslında Roma'nın bundan sonra Doğu'daki gücünün nasıl devam edeceğini ortaya koymasına açıktır. Bu çalışmanın amacı Roma'nın yıkamadığı Parthların Sasani hanedanı tarafından yıkılmasıyla Doğu'nun ve Batı'nın iki rakip gücü arasında meydana gelen değişimi ve İmparator Severus Alexander döneminde yaşanan ilk Roma-Sasani savaşının bu rekabetteki önemini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Roma, Parthlar, Sasaniler, Severus Alexander, Ardeşir

FIRST ROMAN SASSANIAN WAR

Abstract: The collapse of the Parthian Empire in 224 and the establishment of Sassanid rule under the leadership of Ardashir was a decisive period in which the balance of power changed in the struggle for sovereignty in the eastern lands. This period was also a turning point that started the rivalry between the Rome and Sassanids, who set out with the ideal of the Persian Empire. The Sassanid Empire existed on the stage of history as Rome's greatest rival in the East until its collapse in 651. Relations between the two great powers of the period continued from time to time with diplomatic contacts, but mostly hostile. At the time when relations between these two states began, Severus

* Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, ezgidogan_2009@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2596-4554

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, recep.ozman@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6329-710X

Alexander, the last ruler of the Severan dynasty, was on the Roman throne. The policy followed by Severus Alexander against the change in the East is actually important in terms of revealing how Rome's power in the east will continue from now on. The aim of this study is to reveal the change that took place between the two rival powers of the East and the West with the destruction of the Parthians, which Rome could not destroy, by the Sassanids, and the first Roman-Sasanian war that took place during the reign of Emperor Severus Alexander.

Keywords: Rome, Parthians, Sassanids, Severus Alexander, Ardashir

Giriş

MÖ 247 yılında tarih sahnesine çıkan ve Roma'nın Doğu'daki düşmanı olan Parth İmparatorluğu'nun 470 yıllık egemenliği Pers ideali ile yola çıkan Sasani hanedanının yükselişe geçmesiyle son bulmuştur. Parthlar ile Sasani hanedanı arasındaki iç çekişmelerin başladığı dönemde Roma İmparatorluğu için de en kötü dönemlerinden biri yaklaşmaktaydı. Septimius Severus'un (193-211) 198 yılındaki başarılı seferiyle Doğu'da Ktesiphon ele geçirilmiş ve Mezopotamya Roma eyaleti yapılmıştı. Ancak 217 yılında İmparator Caracalla (211-217) liderliğinde Parthlara karşı düzenlenen seferde bir takım Parth kentleri ele geçirilse de imparatorun *praefectus praetorio* Macrinus (217-218) tarafından öldürülmesi sebebiyle tam anlamıyla başarı sağlanamamıştır. İktidarı ele geçiren gasp imparator Macrinus ise 218'de Parthlarla girdiği son Roma-Parth savaşında yenilgiye uğraması üzerine Nisibis'te Kral Artabanus'a 200 milyon *sestertius* tutarında bir para ödeyerek barış adı altında savaşı sonlandırmıştır.¹ Macrinus döneminde yapılan bu anlaşma, daima ordusunun zaferleriyle öne çıkan Roma için bir utanç sebebi olmuştur. Bu son mücadeleler Parthlar açısından da merkezi otoritelerinin zayıflamasına ve gasp girişimlerinin yaşanmasına neden olmuştur. Çünkü Septimius Severus ve Caracalla'nın Doğu'ya düzenledikleri seferler esnasında V. Artabanus ile kardeşi VI. Vologeses arasında 208 yılında başlayıp devam eden iç savaş ve Persia'daki

¹ Herodianus, *Herodian: History of The Empire, Books 5-8*, Trans.: C.R. Whit-taker, Cambridge, Massachusetts 1970, V.1.4; Cassius Dio, *Dio's Roman History*, Vol. IX, Books LXXI-LXXX, Trans. E. Cary, The Loeb Classical Library, William Heinemann LTD, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1955, LXXIX.27.3-4; A. D. H. Bivar, "The Political History Of Iran Under The Arsacids", Ed. E. Yarshater, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 3(1), 2000, s. 94-96; Pat Southern, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Routledge, London and New York 2004, s. 228, 233; Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, 47, 2008, s. 8; Recep Özman ve Okan Açıl, Roma İmparatoru Elagabalus ve Dönemi", *Prof. Dr. Salim Cöhlce Armağanı*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2017, s. 650.

isyanlar Parthların gücünü zayıflatmıştır.² Parthların kendi iç meseleleriyle meşgul olmaları Persia’da yeni ailelerin güç kazanmasına yol açmıştır. Persia’lı bir soylu ve Zerdüş Anahita kültünün bir rahibi olan Papak, oğulları Ardeşir ve Şapur ile birlikte Persepolis yakınlığında yerel bir krallık olan İstakhr’a karşı başarılı bir isyan düzenlemiş ve krallıklarını ilan etmişlerdir. Parthlardan ayrı olarak Ahameniş hanedanı soyundan geldiklerini ve kraliyet kanı taşıdıklarını iddia etmişlerdir. Siyasi ve dini kimliklerini kullanarak komşu topraklarda hakimiyetlerini zamanla genişletmişlerdir.³ Parthların iç meseleleriyle meşgul oldukları bu dönemde Roma’da da 222 yılında tahta çıkan Severus Alexander’ın saltanatına kadar yaklaşık on iki yıl Parthlara karşı harekete geçilememiştir. Batı’da durum böyleyken Doğu’da ise Papak’ın oğlu Ardeşir, kardeşi Şapur’un kısa saltanatından sonra Parth topraklarını işgale devam etmiştir. Sonunda Parth kralı V. Artabanus, 224 yılında Ardeşir’e karşı Hormizdegan Ovası’nda savaşa girmiş ve yenilgiye uğramıştır.⁴ Parth kralı Artabanus, Romalıların tüm saldırılarına rağmen mağlup olmayarak mücadelesini sürdürmüş olsa da kendi topraklarındaki yeni bir hanedan olan Sasaniler karşısında yenik düşmüştür.⁵ Ardeşir, hızla Parth tahtında bulunan son varis VI. Vologesis’i de 228 yılında ortadan kaldırarak Parth topraklarının kontrolünü tamamen ele geçirmiştir. Yerel soylu ailelerin de Ardeşir’e destek vermesiyle Sasanilerin Pers topraklarındaki hakimiyeti artmıştır.⁶ Dini siyasete dahil edip zerdüşlük dışındaki tüm inançları yasaklayarak dini ve siyasi otoritesini kuran

² Udo Hartmann, “The Rise of The Sasanids and The Battle of Hormizdagan, 224”, Ed. Michael Whitby and Harry Sidebottom, *The Encyclopedia of Ancient Battles*, Vol. 3, Chichester 2017, s. 1; Touraj Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, I.B. Tauris & Co, London and New York 2009, s. 3.

³ Southern, a.g.e., s. 229; Hartmann, a.g.e., s. 2; Daryaee, a.g.e., s. 3; Trevor Bryce, *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 259; Greg Fisher, *Rome, Persia, and Arabia: Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad*, Routledge, London and New York 2020, s. 66; Matthew P. Canepa, “The Parthian and Sasanian Empires”, Ed. P. Fibiger Bang, C.A. Bally and W. Scheidel, *The Oxford World History of Empire*, Vol. 2, Oxford University Press, Oxford 2021, s. 294.

⁴ Agathias, *The Histories, Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Ed. H.G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell, volumen II A, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1975, II.26.2, IV.24.1; William Ensslin, “The Senate and The Army”, Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes, *The Cambridge Ancient History: The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324*, Vol. 12, Cambridge at the University Press, London 1939, s. 69; Hartmann, a.g.e., s. 1; Greg, a.g.e., s. 66.

⁵ Bivar, a.g.m., s. 96.

⁶ Richard N. Frye, “The Sassanians”, Ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, *The Cambridge Ancient History*, Vol. 12, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 467; Canepa, a.g.m., s. 294.

Ardeşir, Parth tapınaklarını ve kralların heykellerini yıktırıştır.⁷ Ardeşir, Parthların izini silip devleti öyle sağlam bir tabana oturtmuş ki Sasani tarihi boyunca yönetime gelen tüm krallar, Ardeşir'in başlattığı bu ideali ve yayılmacı politikayı sürdürmekten vazgeçmemişlerdir.

Roma-Sasani Savaşı

Ardeşir'in 224'te Parth İmparatorluğu'nu yıkması sonrasında Ahemeniş hanedanlığını canlandırma arzusuyla Sasani İmparatorluğu'nu kurması, Roma ve Pers toprakları arasındaki ilişkide dengeleri değiştiren ve uzun süren bir dönemi başlatmıştır. Roma'nın dünya imparatorluğu iddiası artık kendisini krallar kralı (Şahan şah) olarak ilan eden Ardeşir'in yönetimindeki yeni ve güçlü bir devletin dünya imparatorluğu iddiasıyla karşı karşıya gelmiştir.⁸ Pers Kralı Darius'un soyundan geldiğini iddia eden I. Ardeşir, askeri yeteneğiyle Doğu'da nüfuz alanını genişletmeye ve Roma sınırlarında tehdit oluşturmaya başlamıştır.⁹ Bu sebeple imparatorluğunun topraklarını Propontis Körfezi ve Aegeus Denizi'yle ayrılan Asia Minor bölgesine kadar genişletmeyi asıl amacı haline getirmiştir. Bu bölgelerin geçmişte Pers toprakları olduğu ve Pers valileri tarafından idare edildiğini, bu nedenle söz konusu bölgeleri tekrar Sasani topraklarına kazandırmanın kendisi için en doğru politika olduğuna karar vermiştir.¹⁰

Bu dönemde Roma tahtında ise Severus Alexander (222-235) bulunmaktaydı. Askeri bir darbeyle¹¹ Roma iktidarını ele geçiren imparatorun çözmesi gereken ilk sorun Doğu'da meydana gelmiştir. Ancak Alexander da

⁷ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Çev. Asım Baltacıgil, cilt 1, Indie Yayınları, İstanbul 2019, s. 281.

⁸ Ensslin, a.g.m., s. 69.

⁹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, cilt 2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 87; Kaçar, a.g.m., s. 8; Alex Imrie, "Severus Alexander (Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus)" *The Encyclopedia of Ancient History*, 2013, s. 4.

¹⁰ Herodianus, a.g.e., VI.2.2; Cassius Dio, a.g.e., LXXX.3.1; Zonaras, *The History Of Zonaras-From Alexander Severus to The Death Of Theodosius The Great*, Çev. Thomas M. Banchich and Eugene N. Lane, Taylor & Francis Group 2009, XII.15; Brian Campbell, "The Severan Dynasty", Ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, *The Cambridge Ancient History*, Vol. 12, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 25.

¹¹ Alexander, kendisinden önceki Suriyeli imparator Elagabalus'un (218-222) kuzeniydi. Elagabalus annesiyle anneannesinin kararlarına uyararak caesar ilan ettiği Alexander'ı evlat edinmiştir. Elagabalus, Roma'ya uygun olmayan davranışlarıyla halk ve askerler arasında hoşnutsuzluk yaratması neticesinde askeri darbeyle tahttan indirilmiş ve öldürülmüştür. Böylelikle askerler tarafından Severus Alexander imparator ilan edilmiştir. Fik Meijer, *İmparatorlar Yataklarında Ölmez*, Çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 86-89; Özman ve Açıl, a.g.m., s. 652, 659-660.

halefi Elagabalus gibi annesinin etkisinde olan bir imparatordu ve hayatını savaşların olmadığı bir dönemde, rahat bir kent yaşamında geçirmişti. İmparatorluğunun henüz sekizinci yılındayken Ardeşir'in işgal planlarına dair Doğu'daki Roma valilerinden aldığı haberler üzerine endişelenmeye başlamıştır. Bir savaş hazırlığına başlamadan önce danışmanlarının fikrini alıp Sasani kralı Ardeşir'e mektuplar ve elçiler göndermiştir. Bu mektuplarında Ardeşir'e kendi sınırları içinde kalmasını, boş umutlara kapılarak herhangi bir işgal hareketine teşebbüs etmemesini söylemiştir. Ayrıca Sasani kralına Augustus (MÖ 27-MS 14), Traianus (98-117), Verus (161-169) ve Septimius Severus'un Parthlara karşı kazandıkları zaferleri hatırlatmıştır.¹² Fakat Alexander'ın diplomatik eylemleri sonuç vermemiş ve savaş kaçınılmaz olmuştur.

Ardeşir sorunun diplomatik yollarla değil savaşla çözüleceğine karar vermiş ve 230 yılında birliklerini toplayarak Yukarı Mezopotamya'nın Roma egemenliğindeki bölümünü işgal etmiştir. Carrhae ve Nisibis kentlerini kuşatmış, ardından Syria ve Kapadokya'yı işgal etmiştir. Nehirlerin kıyısındaki Roma garnizonlarını ve savunma kamplarını kuşatmıştır.¹³ Ardeşir'in bu saldırıları ve Doğu'daki Roma valilerinin çağrısı üzerine diplomatik çözüme ulaşamayan Severus Alexander, sefere çıkma hazırlıklarını başlatmıştır. İtalya'dan ve Roma'nın tüm eyaletlerinden yaşları ve bedenleri askerliğe uygun olan erkekleri seçtirerek bir ordu toplamış, Ren ve Tuna bölgelerinden *vexillatino-nes* (lejon müfrezeleri) getirmiştir.¹⁴ Denizlerin güvenliğini sağlamak ve takviye kuvvetlerinin sevkini emniyete almak için P. Sallustius Sempronius Victor'u filo komutanı olarak görevlendirmiştir.¹⁵ Savaş hazırlıklarını bu şekilde sürdüren Alexander askerlere hitap etmek üzere toplanmalarını emretmiş ve şöyle hitap etmiştir:

“...Persialı Artaxerxes, efendisi Artabanus'u öldürdü ve Parth imparatorluğu artık Pers İmparatorluğu oldu. Roma'nın itibarını ve silahlarımızı küçümseyen Artaxerxes, imparatorluk topraklarımızı işgal edip yok etmeye çalışıyor. İlk önce mektuplarla ve ikna yoluyla onun ağızlılığını ve başkalarının malına olan tutkusunu kontrol altına almaya çalıştım. Ancak kral barbar bir kibirle kendi sınırları içinde kalmak istemiyor ve bizi savaşa davet ediyor. Onun meydan okumasını kabul etmekte tereddüt etmeyelim. Siz gaziler, Se-

¹² Herodianus, a.g.e., VI.2.3.

¹³ Herodianus a.g.e., VI.2.5-6; Zonaras, a.g.e., XII.15; Synkellos, The Chronography of George Synkellos, Trans.: W. Adler & P. Tuffin, Oxford University Press, 2002, AM 5710; Ensslin, a.g.m., s. 69; Brian Campbell, “The Severan Dynasty”, s. 25; Daryace, a.g.e., s. 4.

¹⁴ Herodianus, a.g.e., VI.3.1.

¹⁵ Ensslin, a.g.m., s. 69; Akşit, a.g.e., s. 88; Imrie, a.g.m., s. 4.

verus ve babam Antoninus'un önderliğinde barbarlara karşı sık sık kazandığımız zaferleri kendinize hatırlatın. Siz şan ve şerefe susanmış askerler, barış içinde nasıl ılımlı ve görgülü bir şekilde yaşayacağınızı bildiğinizi açıkça gösteriyorsunuz. Ancak gerektiğinde savaşın görevlerine cesaretle döndüğünüzü de aynı şekilde gösteriyorsunuz..."¹⁶

Rahat bir yaşam süren Alexander, Macrinus döneminde yaşanan onur kırıcı anlaşmayla birlikte Elagabalus'un Roma askerlerine bıraktığı kötü izleri silmek, sınırlarını savunmak ve tahtını muhafaza etmek amacıyla savaş kararı almıştır. Macrinus'un savaşından sonra on iki yıl sakin bir hayat yaşayan askerlere hitabı onları cesaretlendirmiştir. Alexander, konuşmayı bitirdiğinde tezahürat yapan ordu tüm cesaretleriyle destek sözü vermiştir. Askerlere para dağıtan imparator kentten ayrılış için hazırlık yapılmasını emretmiş ve senatonun huzuruna çıkararak askerlere yaptığı konuşmanın bir benzerini yapmıştır.¹⁷ Bizzat komutayı üstlenen Severus Alexander, 231 yılının baharında annesi Iulia Mamaea ile birlikte imparatorluk başkentinden ayrılarak Doğu'ya doğru yola çıkmıştır.¹⁸ Antakya'ya ulaşana kadar asker toplamaya devam eden imparator nihayet Antakya'da karargâhını kurmuştur. Sefer hazırlıklarına devam ederek askerlerine saha şartları hakkında bilgiler vermiş ve savaş stratejisini planlamıştır.¹⁹ Fakat imparator askeri sefere başlamadan önce son kez diplomatik bir çaba göstermek amacıyla Ardeşir'e ikinci bir elçi heyeti göndermiş ancak olumlu bir sonuç elde edememiştir.²⁰ Bu olayın ardından Ardeşir, dört yüz Persia'lıyı seçerek onları güzel giysiler, mücevherler, atlar ve yaylarla donatmış ve Alexander'a elçi heyeti olarak göndermiştir. Elçiler, imparatora Ardeşir'in taleplerini ileterek Romalıların Suriye'den ve tüm Asia Minor'dan çekilmelerini ve Sasanilerin hâkimiyetine bırakmalarını emrettiğini söylemişlerdir. Bu talepler üzerine Severus Alexander dört yüz elçiyi tutuklattırması ve üzerlerindeki tüm servete el koyarak Phrygia'ya gönderilmelerini emretmiştir. Alexander, elçilerin sadece görevlerini yerine getirmekle yükümlü olduklarını belirterek onları öldürtmeyi doğru bulmamış ve ülkelerine dönmelerini yasaklayarak Phrygia'da kendilerine köy ve çiftlik arazilerinin tahsis edilmesini sağlamıştır.²¹

¹⁶ Herodianus, a.g.e., VI.3.2-7.

¹⁷ Herodianus, a.g.e., VI.4.1.

¹⁸ Herodianus, a.g.e., VI.4.2; Akşit, a.g.e., s. 88; Campbell, "The Severan Dynasty", s. 25.

¹⁹ Herodianus, a.g.e., VI.4.3; Ensslin, a.g.m., s. 69; Imrie, a.g.m., s. 4.

²⁰ Herodianus, a.g.e., VI.4.4; Zonaras, a.g.e., XII.15; Ensslin, a.g.m., s. 69.

²¹ Herodianus, a.g.e., VI.4.5-6; Zonaras, a.g.e., XII.15; Brian Campbell, "Roma Dünyasında Diplomasi (Yaklaşık M.Ö. 500-M.S. 235)", Çev. Recep ÖZMAN, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı XIV, 2013, s. 217.

Doğu'da yaşanan bu savaş tehlikesine rağmen kısa süre önce Mezopotamya'daki Parthica I ve II lejyonları isyan edip vali Flavius Heracleo'yu öldürmüştü. İmparator savaş hazırlıklarını sürdürürken Uranius Antoninus isimli bir gaspçı Suriye birliklerinin desteğiyle Edessa'da isyan etmiştir. Mısır'da Traiana II lejyonuna ait olan müfrezeler arasında da bir isyan çıkmıştır.²² Hızla isyanları bastıran ve aslında savaşın gerekliliğini tamamen ortaya koyan bu olaylar üzerine Severus Alexander 232 yılında artık Antakya'da planladığı savaşı başlatmak üzere harekete geçmiştir. İmparatorun planı üç koldan saldırarak bir hücum stratejisinden oluşmaktaydı. Ordudan bir grup Armenia üzerinden ilerleyerek Media'ya saldırılmış, ikinci grup Fırat Nehri boyunca saldırı düzenlemiş, kendi komutasındaki üçüncü grup ise doğrudan düşman üzerine ilerlemiştir.²³ Alexander'ın korkaklığı ve askerlerini iyi komuta edememesi nedeniyle emrindeki birlikler bir türlü düşmanla karşı karşıya gelememiştir. Ardeşir'in kuvvetleri ise Alexander'ın cesaretsizliğini fırsata çevirip Fırat Nehri boyunca ilerleyen ve sayıca az olan ikinci grubu yok etmiştir. Roma askerleri kuşatma altında olan bir birlik gibi savunma yapmak zorunda kalmışlar ve fazlasıyla kayıp vermişlerdir. Armenia üzerinden ilerleyen birinci grup ise Media'yı istila etmeyi başarmış, ancak iklim şartlarından dolayı çok zarar görmüştür. Bunun üzerine imparator mecburen Antakya'ya çekilmelerini emretmiştir. İmparatorun bu kararında annesi Iulia Mamae'nın onun hayatından endişe edip geri çekilmeye zorlaması da etkili olmuştur. Askerler dönüş yolunda Armenia'nın soğuk dağlarında daha fazla kayıp vermişlerdir. Bu durum, ordu içinde Alexander'a karşı bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. İmparator bu hoşnutsuzluğu askerlere para dağıtarak gidermeye çalışmıştır.²⁴

Savaşın Sonuçları

Historiae Augustae'da büyük bir övgüyle Alexander'ın başarılı olduğundan, Persialıları esir aldığından ancak para karşılığında iade ettiğinden, yedi yüz fil, yüz seksen savaş arabası ve binlerce askerden oluşan bir orduyla savaşa katılan Ardeşir'in savaş alanından kaçtığından söz edilmektedir.²⁵ Herodianus'a göre ise her ne kadar sayıca fazla olan Sasaniler galip gelmiş görünüşler de Alexander'ın seferi Doğu'daki sınırların korunmuş olması bakımın-

²² Synkellos, a.g.e., AM 5710, s. 438; Ensslin, a.g.m., s. 69-70; David S. Potter, *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, Routledge, London and New York 2004, s. 166; Imrie, a.g.m., s. 4.

²³ Herodianus, a.g.e., VI.5.1-2; Ensslin, a.g.m., s. 70; Potter, a.g.e., s. 167; Frye, a.g.m., s. 468; Campbell, "The Severan Dynasty", s. 26.

²⁴ Herodianus, a.g.e., VI.5.8; Zonaras, a.g.e., XII.15; Ensslin, a.g.m., s. 70; Akşit, a.g.e., s. 89.

²⁵ Scriptorum Historiae Augustae, *Historia Augusta: Antoninus Caracalla'dan Calvinus Balbinus'a Roma İmparatorları*, Çev.: Samet Özgüler, Kronik Kitap, İstanbul 2021, Sev. Alex. LV.

dan kısmen başarılıdır. En azından Mezopotamya üzerindeki Roma hakimiyetini sürdürmeyi başarmışlar, bu sayede Sasanilerin Asia Minor'a ulaşmalarına engel olmuşlar ve Sasani ordusunun da bitkin düşmesi sonrası geri çekilmelerini sağlamışlardır. Çünkü Romalıların geri çekildiğini duyan ve ordusunun çok fazla kayba uğradığını gören Ardeşir de askerlerini terhis etmiştir.²⁶ Diğer antik kaynaklar da Alexander'ın Ardeşir'i büyük bir yenilgiye uğrattığını belirtmektedirler.²⁷ Modern araştırmacılar da Herodianus'un ifadelerini destekleyen bir şekilde ilk Roma-Sasani Savaşı'nın 233 yılında hiçbir barış sağlanmadan bittiği ve Roma'nın topraklarını koruduğu konusunda görüş birliği içindedirler.²⁸ Belki de Severus Alexander'ın tekrar bir savaş başlatamamasının nedeni Batı'daki valilerden gelen istila haberleri olmuştur. Germenler Ren ve Tuna nehirlerini geçerek Roma sınırlarını ve ordugahlarını istila etmeye başlamışlardır.²⁹ Fakat imparator Germenlere karşı savaşa gitmeden önce muhtemelen 233 yılında Roma'ya dönmüştür ve Sasanilere karşı yapılan savaş anısına bir zafer töreni düzenlemiştir.³⁰ Tam anlamıyla bir üstünlük sağlanamış olsa bile Romalılar bu savaşı Sasanilerin ilerleyişinin durdurulmasından dolayı bir zafer olarak görmüşlerdir.³¹ Severus Alexander, ilk olarak 25 Eylül 233'te senatoya hitaben bir zafer konuşması yapmıştır. Konuşmasında Sasanilerin ordusunu katlettiklerini, pek çok ganimet ele geçirdiklerini, birçok kişiyi esir aldıklarını ve Ardeşir'in savaş alanından kaçmasına neden olacak bir başarı sergilediklerini vurgulamıştır. Konuşmasını bitiren imparatora senato tarafından *Parthicus Maximus* ve *Persicus Maximus* unvanları verilmiştir.³²

Romalıların Sasanilere karşı sınırlarını koruması bile bir zafer olarak kabul edilmiş görünmektedir. Ancak çok geçmeden Roma topraklarının tek-

²⁶ Herodianus, a.g.e., VI.6.5-6; Campbell, "The Severan Dynasty", s. 26; Beate Dignas and Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 18; Imrie, a.g.m., s. 5.

²⁷ Eutropius, *Kısa Roma Tarihi*, çev. Çiğdem Menzilioğlu, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2017, VIII. 23 (XIV); Festus, *Breviarium*, Çev. T. M. Banchich & J. A. Meka. Canisius College Translated Texts. Number 2, 2001, 22; Orosius, P., *Seven Books of History Against the Pagans*, Çev. Andrew T. Fear, Translated Texts for Historians 54, Liverpool University Press, Liverpool 2010, VII.18.7; Jerome, *Chronicle*, Çev. Roger Pearse, UK 2005, 223a. https://www.tertullian.org/fathers/jerome_chronicle_03_part2.htm (Erişim tarihi:16.04.2024).

²⁸ Ensslin, a.g.m., s. 70; Southern, a.g.e., s. 234; Potter, a.g.e., s. 166; Dignas and Winter, a.g.e., s. 19; Daryae, a.g.e., s. 4; Imrie, a.g.m., s. 5.

²⁹ Herodianus, a.g.e., VI.7.2.

³⁰ *Scriptores Historiae Augustae*, a.g.e., LVI-LVII; Ensslin, a.g.m., s. 71; Campbell, "The Severan Dynasty", s. 26; Imrie, a.g.m., s. 5.

³¹ Dignas and Winter, a.g.e., s. 19.

³² *Scriptores Historiae Augustae*, a.g.e., LVI-LVII.

rar Sasaniler tarafından işgal edilmesi bunun gerçek bir zafer olmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü Severus Alexander'ın 235'te ölmesiyle 237-240 yılları arasında Mezopotamya, Dura, Carrhae, Nisibis ve Hatra Sasaniler tarafından işgal edilmiştir.³³ Ayrıca Severus Alexander'ın Sasanilere karşı düzenlediği sefer ve ardından imparatorluğun kuzey sınırına yapılan istilalar sonrasında, imparatorun kuzeydeki sorunları para karşılığında çözmesi askeri birliklerin disiplinini bozmuş ve imparatora olan güvenlerini sarsmıştır. Alexander'ın bu askeri yetersizliği kendisine karşı bir isyanı ve darbeyi kaçınılmaz kılmıştır. Bu tarihten sonra Roma iktidarına gelen imparatorların en büyük kaygısı kuzey sınırlarını korumak olmuştur. Ayrıca iç isyanlarla ve askeri darbelerle de mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple Sasanilerin işgallerine karşılık yeterli zamanı ve gücü ayıramamakla birlikte siyasi ve askeri itibar kaybına uğramışlardır. III. Gordianus ve Valerianus gibi bazı imparatorlar sefer düzenlemiş olsalar da bunlar Roma'ya kaybettikleri itibarı kazandıran seferler olmamıştır. Üstelik 218'de Macrinus'un sebep olduğu utancın izleri silinemişti Ardeşir'in oğlu I. Şapur'un 260 yılında imparator Valerianus'u esir alması Roma'nın onurunu daha çok zedelemiştir. Yine de Roma imparatorları devleti ayakta tutma mücadelesinden vazgeçmedikleri gibi Sasaniler de Pers idealinden vazgeçmemişlerdir.

Sonuç

Severus Alexander dönemine denk gelen ilk Sasani seferi imparatorun askeri bir deneyime sahip olmamasından dolayı sanki Roma senatosu ile halkını memnun etmek için başlatılmış bir sefer olarak görünmektedir. Severus Alexander'ın Roma'da savaş hazırlıklarına başlamadan önce ve Antakya'ya geldiğinde iki defa diplomatik yollara başvurması, savaş esnasında isteksiz davranarak askerlerini savaş alanına yönlendirmemesi imparatorun aslında başlangıçtan beri savaş istemediğini göstermektedir. Bu Alexander'ın zevk ve sefa içindeki hayatını bırakmak istememesinden kaynaklanacağı gibi annesinin etkisinde kahramanlık özelliğinden yoksun bir karaktere sahip olmasından da kaynaklanmış olabilir.

İmparatorluğun kuzey eyaletlerinden toplanan askeri birliklerin Doğu'nun soğuk iklimi karşısında dayanıksız hale gelmeleri imparatorun sefer düzenlenen bölgenin iklim koşullarını göz önünde bulundurmaktan hızlı ve dikkatsiz bir hazırlık yaptığını düşündürmektedir. Ayrıca üç kola ayırdığı or-

³³ Zonaras, a.g.e., XII.18; Daryaee, a.g.e., s. 4; Recep Özman ve E. Doğan, "Roma'nın Trakyalı İmparatoru: Maximinus Thrax", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 31, sayı 3, 2021, s. 1349.

dusunun başında tedirginliği ve askeri birliklerini kahraman bir komutan gibi yönetememesi askeri yetersizliğini ortaya koymaktadır. Ancak imparatorun Doğu'daki sınırlarını korumayı başarması ve Mezopotamya'nın Asia eyaletini korumak için bir tampon bölge olarak elde kalması kısmen başarı sayılabilir. Ancak Severus Alexander'ın bu başarısında Ardeşir'in ordusunu geri çekmesi ve savaşa devam etmemesi de büyük ölçüde etkilidir. Çünkü eğer Ardeşir savaşa devam etmiş olsaydı, Romalılar Doğu'daki topraklarını kaybedebilirlerdi. Doğu'da başarısız olmasalar bile kuzey sınırında meydana gelen istilalara yeterli bir şekilde müdahale edilemeyebilir ve oralandaki topraklar kaybedilebilirdi. Mevcut durumda bile imparator kuzeydeki güvenliği Germenlere para ödeyerek sağlamıştır.

Severus Alexander, annesinin etkisinde kalan, askeri tecrübeye sahip olmayan ve zayıf kişilikte bir imparator olarak büyük başarılar imza atmadığı gibi darbeyle tahttan indirilmesi ise Roma'da elli yıl sürecek bir askeri anarşi dönemini başlatmıştır. 284 yılına kadar devam eden bu süreç ise Sasanilerin lehine olmuş, pek çok Roma toprağı ele geçirilmiş, kendilerine karşı büyük seferler düzenlenememiş, sefer düzenleyen imparator Valerianus ise esir alınmıştır. Roma'nın Sasanilere karşı gücünü tekrar kazanması ancak Tetrarchia Dönemi'nde olmuştur. Öyle ki Tetrarchia Dönemi *caesar*larından Galerius, Sasaniler karşısında elde etmiş olduğu büyük zaferle güç kazanmış ve *augustus*luğa yükselişini hızlandırmıştır. Sonuç olarak Parthların yıkıldığı ve Sasanilerin kurulduğu dönemde Roma tahtında bulunan Severus Alexander dönemi iki rakip devletin siyasi tarihinde dengeleri değiştiren bir sürece sahne olmuştur. Sasaniler Romalıları Parthlardan daha fazla uğraştıran, zorlayan çok daha güçlü bir rakip olmuştur.

KAYNAKÇA

AGATHIAS, *The Histories, Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Ed. H.G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell, volumen II A, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1975.

AKŞİT, O., *Roma İmparatorluk Tarihi*, Cilt 2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

BIVAR, A. D. H., "The Political History Of Iran Under The Arsacids", Ed. E. Yarshater, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 3(1), 2000, ss. 21-100.

BRYCE, Trevor, *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*, Oxford University Press, Oxford 2014.

- CAMPBELL, Brian, “Roma Dünyasında Diplomasi (Yaklaşık M.Ö. 500-M.S. 235)”, çev. Recep ÖZMAN, *Tarih Okulu Dergisi*, XIV, 2013, ss. 201-224.
- CAMPBELL, Brian, “The Severan Dynasty”, Ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, *The Cambridge Ancient History*, Vol. 12, Cambridge University Press, Cambridge 2005, ss. 1-27.
- CANEPA, Matthew P., “The Parthian and Sasanian Empires”, Ed. P. Fibiger Bang, C.A. Bally and W. Scheidel, *The Oxford World History of Empire*, Vol. 2, Oxford University Press, Oxford 2021, ss. 290-324.
- CASSIUS DIO, Dio’s Roman History, Vol. IX, Books LXXI-LXXX, Trans. E. Cary, The Loeb Classical Library, William Heinemann LTD, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1955.
- DARYAEE, T., *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, I.B. Tauris & Co, London and New York 2009.
- DIGNAS, Beate and Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- ENSSLIN, W., “The Senate and The Army”, ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes, *The Cambridge Ancient History: The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324*, Vol. 12, Cambridge at the University Press, London 1939, ss. 57-95.
- EUTROPIUS, *Kısa Roma Tarihi*, çev. Çiğdem Menzilioğlu, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2017.
- FESTUS, *Breviarium*, Çev. T. M. Banchich & J. A. Meka. Canisius College Translated Texts. Number 2, 2001.
- FISHER, Greg, *Rome, Persia, and Arabia: Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad*, Routledge, London and New York 2020.
- FRYE, Richard N., “The Sassanians”, Ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, *The Cambridge Ancient History*, Vol. 12, Cambridge University Press, Cambridge 2005, ss. 461-480.
- GIBBON, Edward, *Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Çev. Asım Baltacıgil, Cilt 1, Indie Yayınları, İstanbul 2019.

- HARTMANN, Udo, "The Rise of The Sasanids and The Battle of Hormizdagan, 224", Ed. Michael Whitby u. Harry Sidebottom, *The Encyclopedia of Ancient Battles*, Vol. 3, Chichester 2017.
- HERODIANUS, *Herodian: History of The Empire*, Books 5-8, Trans.: C.R. Whittaker, Cambridge, Massachusetts 1970.
- IMRIE, Alex, "Severus Alexander (Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus)" *The Encyclopedia of Ancient History*, 2013, s. 4.
- JEROME, *Chronicle*, Çev. Roger Pearse, UK, 2005. https://www.tertullian.org/fathers/jerome_chronicle_03_part2.htm.
- KAÇAR, Turhan, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, 47, 2008, ss. 1-22.
- MEIJER, Fik, *İmparatorlar Yataklarında Ölmez*, Çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.
- OROSIUS, P., *Seven Books of History Against the Pagans*, çev. Andrew T. Fear, *Translated Texts for Historians* 54, Liverpool University Press, Liverpool 2010.
- ÖZMAN, Recep ve DOĞAN, E., "Roma'nın Trakyalı İmparatoru: Maximinus Thrax", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 3, 2021, ss. 1345-1353.
- ÖZMAN, Recep ve AÇIL, Okan, "Roma İmparatoru Elagabalus ve Dönemi", *Prof. Dr. Salim Cöhlce Armağanı*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2017, ss. 645-665.
- POTTER, David S., *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, Routledge, London and New York 2004.
- SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE, *Historia Augusta: Antoninus Caracalla'dan Calvinus Balbinus'a Roma İmparatorları*, Çev.: Samet Özgüler, Kronik Kitap, İstanbul 2021.
- SOUTHERN, Pat, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Routledge, London and New York 2004.
- SYNKELLOS, *The Chronography of George Synkellos*, Trans.: W. Adler & P. Tuffin, Oxford University Press 2002.
- ZONARAS, *The History Of Zonaras-From Alexander Severus to The Death Of Theodosius The Great*, çev. Thomas M. Banchich and Eugene N. Lane, Taylor & Francis Group 2009.

BELT AND ITS USAGE IN THE MEDIEVAL MONGOLS

DERYA COŞKUN*

Abstract: When examined in its historical context, the belt, initially utilized as an accessory, has found its place in nearly every language and has been used as a significant garment for centuries under various names. As a complement to the elegance of clothing, this element has taken different forms depending on the region and geographical conditions, thus establishing itself with distinct identities in different cultures. Typically worn by wrapping around the waist in a thick structure, this accessory has various forms that can be fastened through tying or with a front buckle. It is a well-known fact that belts not only facilitate the ease of wearing clothes but also provide many clues about the culture from which they emerge. Undoubtedly, one of the societies that places importance on the belt within the framework of its cultural values is the Mongols. The belts, enriched with animal motifs, have materials such as gold, silver, leather, and silk in their general structure, varying according to the individual's status and wealth. Evolving and differentiating through interactions among constantly changing and developing societies, these belts carry varying meanings for Mongol men and women.

Keywords: Belt, Art, Mongol, Clothing, Culture.

ORTA ÇAĞ MOĞOLLARINDA KEMER VE KULLANIMI

Öz: Tarihsel sürecine bakıldığında bir aksesuar olarak kullanılmaya başlanan kemer, hemen hemen her dilde kendine yer edinmiş ve farklı isimlerle anılmak suretiyle yüzyıllar boyunca önemli bir giyim parçası olarak kullanılmagelmiştir. Giysilerdeki zarafetin tamamlayıcısı olan bu unsur, bulunduğu yöre ve coğrafi koşullara göre şekil almış bu nedenle de farklı kültürlerde farklı kimliklerle kendine yer edinmiştir. Genellikle kalın bir yapıda beli saracak şekilde bele dolanarak kullanılan bu aksesuarın bağlamalı ve önden toka vasıtasıyla tutturulabilen farklı birçok şekli bulunmaktadır. Sadece kıyafetlerin daha kolay bir şekilde kullanılabilir olmasını sağlamakla kalmayıp ortaya çıkıp şekil aldığı kültür hakkında da birçok ipucu verdiği bilinen bir gerçektir. Kültürel değerleri çerçevesinde kemere önem veren toplumlardan biri de hiç şüphesiz Moğollardır. Hayvan üslubu ile zenginleştirilen kemerlerin genel yapı malzemeleri kişinin

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, derya.coskun@erzurum.edu.tr. Orcid: 0000-0001-7161-5430.

statü ve zenginliğine bağlı olarak altın, gümüş, deri ve ipek çerçevesinde değişim göstermektedir. Sürekli değişen ve gelişen toplumlar arasında etkileşimler sonucunda farklılaşan kemerler gerek Moğol erkeği gerekse Moğol kadını için farklı anlamlar ölçüsünde değer taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kemer, Sanat, Moğol, Giyim, Kültür.

Introduction

Belts, emerging with aesthetic considerations and undergoing changes based on the conditions of the time, constitute one of the essential components of a society's cultural values. Beyond their diverse functionalities, such as securing clothing to the body, enhancing outerwear, and closing the front of garments, belts also play a role in facilitating the carrying of tools, equipment, and weapons. Examining the use of waist accessories reveals a well-established fact: belts are employed for symbolic reasons such as aesthetic concerns, power, rank, status, good fortune, and abundance¹. Belts, crafted to align with an individual's identity, feature patterns at both ends referred to as "üstem"². The personalized design and usage of belts, varying in forms, correlate with the individual's societal status and value.

1. The Etymological Identity of The Word "Belt"

The term "belt" is used in various languages such as Persian (کمر)³, Arabic (حزام)⁴, Russian Пояс (пояс: belt), remen (ремень: strap)⁵, and is defined as a band or waist strap. The spelling and interpretation of the word "belt" are shaped as KM büse 'band, belt' (OM MGTbüse, HYbüse, BYbüs, ZYbüsi, MEBüse, ŞLbüse, İMbüse, RSBüse, Hlh. бус(ән), Ма. -) || GT bōz 'fabric, cloth, linen fabric', BT *ber 'linen fabric' (> Chuv. pir)⁶. Throughout history, these ties, wrapped around the circumference of garments such as dresses or kaftans, have

¹ Melda Özdemir, "Gerde İlçesinde Deri Kemer Yapımı", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Bahar, 2016, s. 275.

² Necdet Sakaoğlu-Nuri Akbayar, *Derinin Anadolu'da Bin Yıllık Öyküsü*, Creative Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 69.

³ Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2010, s. 1229.

⁴ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2007, s. 296.

⁵ *Boşoy Turetsko-Russkiy i Russko-Turetskoy Slovar*, Sostaviteli Bogaçanskaya N. N.- Torgoşova A. S., Dom Slavyanskoy Knigi, Moskva 2009, s. 786.

⁶ Orçun Ünal, "Klasik ve Orta Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler I (A-D)", *Journal of Old Turkic Studies*, cilt 3, sayı 2 (Summer), 2019, s. 551.

been referred to by different names such as kur, kadış, kayış, ilersik, toka, akyış bil bağı, and bel bağı⁷.

In the *Divanu Lûgat-it-Türk*, the word “qur” corresponds to the meanings of belt or strap, and the word “Tûş” denotes the gold or silver buckle attached to the end of belts or straps⁸. The term “bel bağı” is also used interchangeably with the words belt, strap, or tie. In the Kyrgyz dialect, it is referred to as bilboo, and in Anatolia, it is known as bilbo, showcasing a linguistic interaction example across different geographies⁹. In *Kamus-ı Türki*, the word “belt” is defined as an accessory that only embraces or wraps around the waist with a buckle¹⁰. In the military context, belts used in the military are expressed as “kayış” (kadış) due to their function¹¹. Specifically, the Mongolian term “byse/büse” (ᠪᠦᠰᠡᠪᠦᠰᠡ)¹² is used to describe the belts used by Mongols, and belts made of precious materials such as silk and gold are referred to in Mongolian as “altan büse”¹³.

2. The Usage Areas of Belts in Mongols

Undoubtedly, one of the indispensable accessories in Mongolian attire is the belt. Belts and sashes, wrapped around the waist of kaftans or dresses¹⁴, were crafted from various materials, including metal or silk threads interwoven with gold. Belts considered significant accessories in clothing, were adorned with different motifs to impart a distinctive appearance to the attire. Particularly during

⁷ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 32-33; Sakaoğlu-Akbayar, a.g.e., s. 69.

⁸ Kaşgarlı Mahmûd, *Divan-ü Lûgat-it-Türk*, Çev. Serap Tuba Yurteser-Seçkin Erdi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 450, 596.

⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*, c. 5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 73; Menekşe Sakarya-Hamide Tuba Kızılkaya, “İslam Öncesi Türklerde Kemer Kullanımı ve Özellikleri”, *Ulakbilge*, sayı 53, Ekim, 2020, s. 1211-1229.

¹⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türk-i*, Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 913.

¹¹ Ögel, a.g.e., s. 74.

¹² F. D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, c. I, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 151; N. N. Poppe *Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat Al-Adab (Çast' I-II) (Trudi Institutu Vostokovedeniya XIV)*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 128.

¹³ F. W. Cleaves, “The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, c. 12, sayı 1/2, (1949), s. 66-67.

¹⁴ M. V. Gorelik, “Ranniı Mongol'skiy Dospeli (IX-Pervaya Polovina XIV v.)”, *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Mongolii*, A. P. Derevyanko, Ş. Natsagdorj (Ed.), İzdatel'stvo “Nauka” Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk 1987, s. 26.

pattern-making, predatory animal figures such as lions and falcons were prominently utilized¹⁵. Examining Mongolian clothing culture reveals that the use of belts and sashes holds as much importance as the use of headgear¹⁶. Mongols emphasized the use of belts to tighten their pleated garments, ensuring a more organized and comfortable attire¹⁷.

Mongols often infused a mystical essence into the belts they used. An illustrative example is the story of Temüjin, who, after being left alone with his tribe following his father's death, was abducted by another Mongolian tribe. Temüjin managed to escape, wearing his belt around his neck and hat on his arm, turning towards the sun. He kneeled nine times, striking his chest with his hand as a gesture of repentance¹⁸. Mongols climbed sacred peaks to be close to God and make their voices heard. During these rituals, Mongols would remove their headgear, tie their belts around their necks, and declare their loyalty to God¹⁹. Atmospheric phenomena significantly influenced Mongol leaders, and to avoid displeasing the gods, they climbed high peaks during thunderstorms, kneeling with belts over their shoulders, and praying for divine assistance²⁰. Mongols wore belts with precious stones to protect themselves from thunderstorms and lightning. These details emphasize the religious connection between Mongols' belief systems and the belts they used. The different fabrics and materials for belts were directly proportional to the individual's status and wealth. Mongols, known for their affinity for silk, also incorporated it into their belts, creating a variety of colorful silk belts. Belts were crucial accessories for Mongol men and women, providing a vibrant contrast to the attire when worn in different colors, especially

¹⁵ J. C. Y. Watt- A. E. Wardwell, *When Silk was Gold: Central Asian and Chinese Textiles*. The Metropolitan Museum of Art, New York 1998, s. 127.

¹⁶ P. Hrapačevskiy, *Tsentr po İzuçeniyu Voenny i Obşçey İstorii, Arabskie i Persidskie Soçineniya*, Moskova 2003, s. 93.

¹⁷ Jean Richard, *Simon de Saint-Quentin Histoire des Tartares*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1965, s. 49.

¹⁸ Manghol-un Niuça Tobça'an, *Moğolların Gizli Tarihi I*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 41; Eric Haenisch, *Wörterbuch zu Manghol un Niuça Tobca'an (Yüan-cha'o Pishi) Geheime Geschichte Der Mongolen*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1939; A. Konstantin D'Ohsson, *Moğol Tarihi: Denizler İmparatoru Cengiz*, Çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, s. 35; Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2020, s. 50-51; George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 39; Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, Sevinç Matbaası, Ankara 1967, s. 5.

¹⁹ Leo De Hartog, *Cengiz Han Dünyanın Fatihii*. Çev. Serkan Uzun, Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 17.

²⁰ Harold Lamb, *Moğolların Elendisi Cengiz Han*, Çev. A. G. Bozkurt, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 38.

in shades of blue, yellow, red, and purple. Women fastened their belts by connecting them with another strip across the chest, adding a dynamic element to their clothing²¹.

Belts were typically long and wide, extending from the waist to the shoulder level. Mongols often used yellow belts made of Damascus silk (黃綾帶) and red silk sashes with golden embroidery (紅組金綬紳)²². After marriage, Mongolian women refrained from wearing belts, only donning them in necessary situations, such as cold and windy weather during travels. Beyond being a fashion accessory, belts served practical purposes for carrying weapons such as bows or swords. The luxury of a bow belt could be determined by examining the material used. Notably, during the reign of a new Mongol Khan, neighboring states' envoys would bring belts made from special fabrics named *nesic*²³ or *sericum*²⁴ as gifts. The abundance of colorful silk belts showed the Mongol preference for silk. The information suggests that belts served as symbolic items and practical accessories for Mongol men and women. Another function of the belt was to carry wallets. In Mongol belts, there were sometimes two wallets hanging downwards, one on each side, sometimes rectangular and sometimes round in shape. These wallets were called "kalta" or "kaptarga"²⁵.

Belts played a crucial role in the Mongolian postal system, where foot messengers covering distances of up to 4-5 km would carry letters on their belts and exchange duties at specified stations. Mongols also used worn-out and old coins to make belts during the reign of Kublai Khan, highlighting the adaptability of belts as functional accessories²⁶. Additionally, belts had ceremonial significance during naturalization ceremonies after the election of a new Khan. The

²¹ T. D. Conlan, *In Little Need of Divine Intervention (Takezaki Suenaga's Scrolls of the Mongol Invasions of Japan)*, Cornell University East Asia Program, New York 2001, s. 159-163.

²² P. Jackson, - D. Morgan, *The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253-1255*, Hakluyt Society, London 1990, s. 89.

²³ Red fabrics embroidered with gold are referred to as 'Nashishi [納石失 (Nesic)]' see; Song Lian 宋濂, Yuanshi 元史, ed. Yang Jialuo 楊家駱, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1976, s. 78.

²⁴ Silk threaded with gold.

²⁵ V. Wyngaert- P. Anastasius, *Sinica Franciscana I: Itinera et Relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV*, Quaracchi-Firenze 1929, s. 120; Haenisch, *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'au (Yüan-cha'o Pi-shi) Geheime Geschichte Der Mongolen*, s. 23; T. T. Allsen, "Population Movements in Mongol Eurasia", *Nomads as Agents of Cultural Change*, Reuven Amitai, Michal Biran (Ed.), University of Hawai'i Press, Honolulu 2014, s. 18-19; Gorelik, a.g.m., s. 27; Oktay Berber, "13. Yüzylda Moğolların Diplomasi Anlayışı Üzerine Bazı Notlar", *Eskişehir Os-mangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 19, sayı 2, 2018, s. 88.

²⁶ Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Haz. Filiz Dokuman, c. I, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980, s. 125-133.

tradition involved removing belts and headgear as a formal gesture to express loyalty to the newly elected Khan. This tradition persisted during each Khan's succession²⁷. Three influential figures would come forward and seat the person who became Khan by holding onto their hands and belt (D'Ohsson, 2008: 148; Vladimirtsov, 1995: 122-123). From this perspective, we can say that the belt also serves a function of showing respect²⁸. Mongols, when appointing someone as a vizier, would gift them not only stamped charters but also belts²⁹. Furthermore, belts sometimes served as healing objects for Mongols. After regaining control of Körgüz, Horasan, and Mâzenderân, Körgüz aimed to win the trust of Ögeday Khan. After presenting a belt that he had crafted himself, Ögeday Khan noticed relief from his back pain after wearing the belt around his waist. This incident indicated that belts were regarded as gifts and objects with healing properties³⁰.

Conclusion

Throughout history, humans have felt the necessity to cover themselves, laying the groundwork for the emergence of a culture under the umbrella of clothing. Over time, this culture has evolved into a more artistic identity, transforming clothing from a mere necessity into a style where visual aesthetics take precedence. Undoubtedly, various states throughout history have had unique clothing norms and conventions. One such example is the Mongols, who are meticulous people when it comes to clothing and accessories. Particularly in belts, the Mongols showcase their penchant for elaborate fabrics and materials, adorning belts with silk or precious stones, turning each into a work of art.

The belts used by the Mongols should not be solely evaluated as clothing accessories. Examining the belts worn by postal service workers or those used by soldiers to secure their weapons reveals a different dimension of utility. The belts given as gifts during exchanges, appointments, post-election visits, and the assignments of viziers signify that these objects possess a significant identity beyond being a mere component of attire.

²⁷ Berthold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 289-335.

²⁸ D'Ohsson, a.g.e., 2008, 148; Vladimirtsov, a.g.e., 122-123

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 209.

³⁰ Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 412.

In summary, the Mongols' meticulous attention to clothing and accessories has elevated belts to art. The belts, adorned with luxurious fabrics and materials, reflect a sense of style and cultural significance. Gifting belts occasionally underline that these objects hold a respectable identity beyond being a mere part of clothing, highlighting their cultural and ceremonial importance.

REFERENCES

- AKKUŞ, Mustafa, *Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2020.
- ALİNGE, Curt, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, Sevinç Matbaası, Ankara 1967.
- ALLSEN T. T. "Population Movements in Mongol Eurasia". *Nomads as Agents of Cultural Change*. Reuven Amitai, Michal Biran (Ed.), University of Hawai'i Press, Honolulu 2014.
- BERBER, Oktay, "13. Yüzyılda Moğolların Diplomasi Anlayışı Üzerine Bazı Notlar". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/2, 2018, ss. 83-104.
- Boşoy Turetsko-Russkiy i Russko-Turetskoy Slovar*, Sostaviteli Bogaçanskaya N. N.- Torgoşova A. S., Dom Slavyanskoy Knigi, Moskva 2009.
- CLEAVES, F. W., "The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, cilt 12, sayı 1/2, 1949, ss. 1-133.
- CONLAN, T. D., *In Little Need of Divine Intervention (Takezaki Suenaga's Scrolls of the Mongol Invasions of Japan)*, Cornell University East Asia Program, New York 2001.
- CÜVEYNÎ, Atâ Melik, *Târîh-i Cihângüşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- D'OHSSON, A. C., *Moğol Tarihi: Denizler İmparatoru Cengiz*. Çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.
- GORELİK, M. V., "Ranniy Mongol'skiy Dospheh (IX-Pervaya Polovina XIV v.)", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Mongolii*, A. P. Derevyanko, Ş. Natsagdorj (Ed.), İzdatel'stvo "Nauka" Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk 1987.

- HAENİSCH, Eric, *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-cha'o Pi-shi) Geheime Geschichte Der Mongolen*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1939.
- HARTOG, Leo De, *Cengiz Han Dünyanın Fatihî*. Çev. Serkan Uzun, Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- JACKSON, P.-Morgan, D., *The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253-1255*, Hakluyt Society, London 1990.
- KANAR, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2010.
- KAŞGARLI MAHMÛD, *Divan-ü Lûgat-it-Türk*. Çev. Serap Tuba Yurteser-Seçkin Erdi, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2007.
- KOCA, Salim, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler Ansiklopedisi*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- LAMB, Harold, *Moğolların Efendisi Cengiz Han*, Çev. A. G. Bozkurt, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- LESSİNG, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, c. I, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LİAN, Song 宋濂, Yuanshi 元史, ed. Yang Jialuo 楊家駱, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1976.
- MANGHOL-UN NİUÇA TOBÇA'AN, *Moğolların Gizli Tarihi I*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- MUTÇALI, Serdar *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2007.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*, c. 5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ÖZDEMİR, Melda, "Gerede İlçesinde Deri Kemer Yapımı", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Bahar, 2016, ss. 271-292.
- POLO, Marco, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Haz. Filiz Dokuman, c. I, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980.
- POPPE, N. N. (1938). *Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat Al-Adab (Çast' I-II) (Trudi İnstituta Vostokovedeniya XIV)*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.

- RICHARD, Jean, *Simon de Saint-Quentin Histoire des Tartares*. Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1965.
- SAKAOĞLU, Necdet, Nuri Akbayar, *Derinin Anadolu'da Bin Yıllık Öyküsü*, Creative Yayıncılık, İstanbul 2002.
- SAKARYA, Menekşe- Kızılkaya, Hamide T., "İslam Öncesi Türklerde Kemer Kullanımı ve Özellikleri", *Ulakbilge*, c. 53, Ekim, 2020, ss. 1211-1229.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*. Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.
- SPULER, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- ÜNAL, Orçun, "Klasik ve Orta Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler I (A-D)", *Journal of Old Turkic Studies*, cilt 3, sayı 2 (Summer), 2019, ss. 502-615.
- VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- VLADİMİRTSOV, B. Y. (1995). *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi*. Çev. Abdülkadir İnan, Ankara: TTK Yayınları.
- WATT, J. C. Y.- Wardwell, A. E., *When Silk was Gold: Central Asian and Chinese Textiles*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1998.
- WYNGAERT, V.- Anastasius, P. (1929). *Sinica Franciscana I: Itinera et Relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV*. Quaracchi-Firenze
- Zolotaya Orda v Istočnikah (Materiali dlya İstorii Zolotoy Ordı ili Ulusa Djuçi)*, c. I, Çev. R. P. Hrapaçevskiy Tsentri po İzuçeniyyu Voennoy i Obşçey İstorii, (Arabskie i Persidskie Soçineniya), Moskva 2003.

EKLER

Görsel 1. *A set of belts made of silver and gilded bronze. From a tomb in the Bayrağı region, Chelimu County, Inner Mongolia, People's Republic of China³¹.*

Görsel 2. *A set of belts made of jade and gilded bronze. From the tomb of Princess Chen and her husband Xiao Shaoyu in the early 11th century, Institute of Monuments³².*

³¹ Gorelik, a.g.m., s. 47.

³² Gorelik, a.g.m., s. 47.

Görsel 3. *A miniature depicting ceremonial and award belts for Mongol men. From the early 14th century in Tabriz. Prussian Cultural Heritage, Berlin³³.*

Görsel 4. *A set of gold belts adorned with Yakut and jade stones. The belt is meticulously crafted, using precious materials, and is truly at a khanate level³⁴.*

³³ Gorelik, a.g.m., s. 65.

³⁴ Gorelik, a.g.m., s.65.

Görsel 5. *A bronze child's belt set from the 13th century Yuan Dynasty period. Moscow³⁵.*

Görsel 6. *A gold belt buckle from the Yuan Dynasty³⁶.*

³⁵ Gorelik, a.g.m., s. 66.

³⁶ Gorelik, a.g.m., s. 66.

Görsel 7. *A jade stone frame used in Mongol belts from the Yuan Dynasty period. Metropolitan Museum, New York. The pearls on the edges of this motif, crafted by a Chinese artist, are a characteristic detail of Mongol metal accessories³⁷.*

Görsel 8. *A jade belt set from the Yuan Empire, 13th-14th centuries, Beijing³⁸.*

³⁷ Gorelik, a.g.m., s. 66.

³⁸ Gorelik, a.g.m., s. 66.

Görsel 9. *A set of gold belts from the Great Mongol Empire, 13th century. Beijing³⁹.*

Görsel 10. *Set of gold belts. First half of the 13th century. A Chinese-style belt with two buckles⁴⁰.*

³⁹ Gorelik, a.g.m., s. 66.

⁴⁰ Gorelik, a.g.m., s. 67.

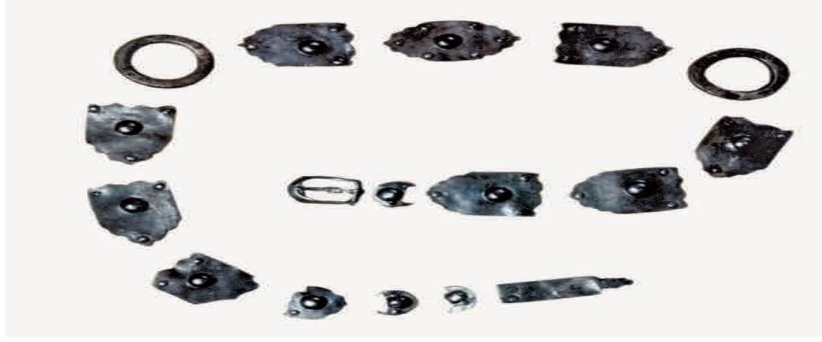
Görsel 11. *Gold plates from a Mongol belt made in the 13th century, with a "zamak" buckle. D.N. Khalili Collection, London⁴¹.*

Görsel 12. *A Mongol belt adorned with gold-plated silver ornaments⁴².*

⁴¹ Gorelik, a.g.m., s. 67.

⁴² Gorelik, a.g.m., s. 67.

Görsel 13. *A silver belt set from the Belorechensky mounds (Prikuban, Golden Horde). Late 14th century - early 15th century. GIM (State Historical Museum), Moscow⁴³.*

Görsel 14. *A palace costume from the early 14th century, drawn from archaeological findings⁴⁴.*

⁴³ Gorelik, a.g.m., s. 67.

⁴⁴ Gorelik, a.g.m., s. 77.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ HÜKÜMDARI SULTAN MELİKŞAH'IN HATUNLARININ DEVLET YÖNETİMİNDEKİ ETKİLERİ

HABİBE CEREN DAĞDEVİREN*

Öz: Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti'dir. Selçukluların Horasan'da bir devlet kurma süreci yaklaşık yüzyıllık bir dönemi içine alır. Bu uzun süreçte Selçuklu toplumu erkeğiyle kadınıyla var olma mücadelesi vermiştir. Devletin kurulmasında, yükselmesinde ve siyasi olayların şekillenmesinde muhakkak ki kadınların katkıları vardır. Büyük Selçuklu Devleti kuruluncaya kadar verilen mücadelenin her aşamasında yer alan kadınlar, devlet kurulduktan sonra da, büyük bir sorumlulukla üzerlerine düşen her görevi yerine getirmiştir. Sultan Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti en geniş ve en görkemli dönemini yaşamıştır. Öyle ki Sultan Melikşah'ın üç hatunu da bu görkemli dönemin öne çıkan isimlerinden olmuşlardır. Onlar gerek kendi aralarındaki mücadelelerle gerekse siyasi hayatta aldıkları kararlarla devlet yönetiminde önemli etkileri olmuştur. Çalışmamızda Sultan Melikşah'ın hatunları Zübeyde Hatun, Terken Hatun ve Seferiye Hatun'un gerek Sultan Melikşah'ın hayatındaki etkilerinin yanı sıra Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetimindeki etkilerinden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Melikşah, Hatun.

THE EFFECTS OF THE CHICKS OF SULTAN MELIKSHAH, THE RULER OF THE GREAT SELJUK STATE, ON STATE ADMINISTRATION

Abstract: One of the most important states that the Turks have established throughout history is undoubtedly the Great Seljuk State. The process of the Seljuks establishing a state in Khorasan covers a period of about a century. During this long period, the Seljuk society has struggled to exist with its men and women. There is no doubt that women have contributed to the establishment of the state, its rise and the shaping of political events. Women, who took part in every stage of the struggle until the Great Seljuk State was established, fulfilled every task assigned to them with great responsibility even

* Dr., CDagdeviren90@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0473-7726

after the state was established. During the reign of Sultan Melikshah, the Great Seljuk State experienced its widest and most magnificent period. So much so that the three ladies of Sultan Melikshah were among the prominent names of this glorious period. They have had important effects on the state administration both through their struggles among themselves and through the Decrees they have taken in political life. In our study, Sultan Melikshah's wives Zübeyde Hatun, Terken Hatun and Seferiye Hatun's effects on both Sultan Melikshah's life as well as their effects on the administration of the Great Seljuk State will be mentioned.

Keywords: The Great Seljuk State, Sultan Malik-Shah, Khatun.

GİRİŞ

“Ben bu saltanata ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum.”

Zübeyde Hatun

“Eğer sen saltanata ortağım isen, bunun da bir hükmü ve kuralı vardır. Eğer naibim isen, tabilik ve naiplik şartlarına uyman gerekir.”

Terken Hatun

“Bu kadın tarihin kaydettiği çok şanslı kadınlardan biridir. Çünkü tarihte bir kadının iki oğlunun ikisinden de Halife veya Sultan olması pek az görülen bir olaydır.”

Seferiye Hatun

Türkler, İslamiyet’i kabul ettikten sonra eski Türk gelenekleri ve İslamî uygulamalarla bütünleşen devletler kurdular. Kadınlar, kurulan bu devletlerde de gerek siyasi, gerek sosyal ve kültürel, gerek ekonomik hayatta önemli bir konumda olmaya devam ettiler. Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti’dir. Selçukluların Horasan’da bir devlet kurma süreci yaklaşık yüzyıllık bir dönemine içine alır. Bu uzun süreçte Selçuklu toplumunun erkeğiyle kadınıyla var olma mücadelesi verdikleri anlaşılmaktadır. Türk devlet geleneğinde hanedana mensup kadınların, devlet yönetimine etkileri ve siyasi hayattaki sorumlulukları Büyük Selçuklu Devleti döneminde de devam etti. Devletin kurulmasında, yükselmesinde ve siyasi olayların şekillenmesinde muhakkak ki kadın-

ların katkıları vardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinin bilinmesi, kuruluncaya kadar verilen mücadelenin her aşamasında yer alan kadınların görevlerinin ve sorumluluklarının anlaşılmasında oldukça önemlidir. Nitekim devlet kurulduktan sonra da, onlar büyük bir sorumlulukla üzerine düşen her görevi yerine getirmiştir.¹

Selçuklular 24 Oğuz kabilesinin Kımık boyuna mensuptu. X. yüzyılın başında Oğuzlar "Yabgu" unvanı taşıyan bir hükümdar tarafından yönetilmekte olup Selçuklu ailesinin atası olan Dukak bu Oğuz devletinde önemli bir askeri ve siyasi nüfuza sahipti. Dukak'ın oğlu Selçuk babasının ölümünden sonra üstün vasıflarıyla dikkat çekti ve Yabgu tarafından sübaşı (ordu komutanı) olarak tayin edildi. Gün geçtikçe güçlenen Selçuk, Yabgu'nun dikkatini çekti ve öldürülmekten korktuğundan Cend bölgesine geldi. Bu bölgede Yabgu'nun hâkimiyetine son vererek kendi beyliğini kurdu.² Selçuk'un Mikail, Arslan İsrail, Yusuf ve Musa isimlerinde 4 oğlu vardı. Mikail bir savaşta öldü. Onun oğulları Çağrı ve Tuğrul Beyler dedeleri Selçuk tarafından yetiştirildi. Selçuk'un ölümünden sonra yerine oğlu Arslan Yabgu geçti. Bir süre sonra Selçuklular Cend bölgesinden Buhara bölgesine geldiler. Sâmânîlerin ortadan kalkmasıyla Mâverâünneh'r'e Karahanlıların hâkim olması Selçukluların Karahanlılarla karşı karşıya gelmelerine neden oldu. Yer sıkıntısı ve Karahanlıların baskılarından dolayı Tuğrul Bey çöllere çekilirken Çağrı Bey Doğu Anadolu'ya akınlar yapmıştır. Bir süre sonra Selçuklular Horasan'a göç ettiler ve Ceyhun'u geçerek Nesâ'ya geldiler. Ardından Gaznelilerin Horasan divanı reisi Sûri'ye gönderdikleri mektupta durumlarını anlatarak Sultan Mesud'un hizmetine girmek istediklerini buna karşılık Nesâ ve Ferâve'nin yurt olarak kendilerine verilmesini istediler. İsteklerinin reddedilmesi üzerine Selçuklular Nesâ bölgesinde 1035 yılında Gaznelileri yeniliye uğrattılar. Bu galibiyetten bir süre sonra Selçuklular tekrar Gazneli topraklarına akınlara başladılar. Selçuklular yaşadıkları toprakların yetmediğini ileri sürerek Merv, Serahs ve

¹ Ayşe Dudu Kuşçu, "Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı 1, 2016, s. 175.

² Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîretü'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 11-18; *Azîmi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (II. 430-538=1038/1039-1143/1144)*, Çev: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 3; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 54-55.; Erdoğan Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 43-44.; Osman Gazi Özgüdenli, "Selçukluların Kökeni", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed: Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 24.

Bâverd'in kendilerine verilmesini istediler. Bu teklifin reddedilmesi üzerine Serahs bölgesinde 1038 yılında Gazneliler tekrar yenilgiye uğratıldı.³

Selçuklular bu zaferden sonra yeni bir devlet kurmak için hazırlıklara başladılar. Tuğrul Bey yeni devletin hükümdarı olarak Nişâbûr'u, Çağrı Bey Merv'i ve Musa Yabgu da Serahs'ı aldı. Sultan Mesud, Selçuklulara karşı tekrar harekete geçti. Selçuklular ve Gazneliler arasında gerçekleşen savaşların en büyüğü ve Selçuklu devletinin kurulmasını netleştiren Dandanakan Savaşı 1040 yılında Dandanakan Kalesi yakınlarında gerçekleşti. Selçukluların bu başarısından sonra Tuğrul Bey "Horasan Emiri" ilan edildi. Tuğrul Bey, Nişâbûr'da tahta çıktıktan sonra birçok bölgeyi ele geçirdi ve Rey şehrini başkent yaptı. Anadolu'ya ilk Türk akınları da Türkmenlerin bölgeyi kendilerine yurt yapmak istemeleriyle başlamış olup Çağrı Bey, Anadolu'ya keşif amaçlı akınlar yapmaya başladı.⁴ Tuğrul Bey'in devlet yönetiminde aldığı kararları Çağrı Bey ve eşi Altuncan Hatun ile paylaştığı bilinmektedir. Sibt İbnü'l Cevzî'nin Altuncan Hatun hakkında; "*Tuğrul Bey, birçok iş ve sorunlarda onun fikrini alır ve bunların çözümlerini kendisine bırakırdı*" şeklindeki kaydı Altuncan Hatun'un devlet işlerinde eşinin destekçisi ve yardımcısı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bu konuda Ebu'l-Farac'ın kaydı da Sibt İbnü'l-Cevzi ile aynı mahiyettedir. Ebu'l-Farac, Altuncan Hatun için "*Kendisi kocası tarafından son derece sevilirdi ve saltanatın bütün işlerini bu kadın idare ederdii*" demektedir.

Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillâh, Bağdad'da Büveyhîler ve Arslan Besâsîrî'nin baskısı altındaydı. Abbâsî Halifesi'nin ısrarı üzerine 1055 yılında Tuğrul Bey Bağdad'a geldi. Halife, Tuğrul Bey'in faaliyetlerinden memnun kaldığı için "Melik el-Maşrık ve'l-Mağrib" ilan etti. Böylece İslam âleminin dünyevi hâkimiyetini halife kendi rızasıyla Tuğrul Bey'e verdi. Daha sonra

³ Mahmûd Mîrhând, a.g.e., s. 42-43.; Merçil, a.g.e., s. 45-46; Osman Gazi Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed: Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 43-47.

⁴ Abdurrahman İbnü'l Cevzî, *El-muntazam Fi Târihi'l-ümeni'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*, Çev: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 7; Mahmûd Mîrhând, a.g.e., s. 61-65.; Turan, a.g.e., s. 106.; Merçil, a.g.e., s. 47.; Özgüdenli, "*Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*", s. 49-50.

⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân Fi Târihi'l Âyân'da Selçuklular*, Çev: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 88.

⁶ Ebû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (Suryanca'dan İngilizce'ye Çev: Ernest A. Wallis Budge, İngilizce'den Türkçe'ye Çev: Ömer Rıza Doğrul), cilt 1, Ankara 1987, s. 315.

Tuğrul Bey, halifenin kızıyla evlenmek istedi. Evlilik gerçekleştikten kısa bir süre sonra Rey şehrine gelen Tuğrul Bey burada öldü.⁷

Tuğrul Bey'in çocuğu olmadığı için ölmeden önce yerine Çağrı Bey'in oğullarından Süleyman'ın geçmesini vasiyet etmişti. Selçuklu veziri Amîd ül-Mülk bu vasiyeti yerine getirdi ve Süleyman Rey şehrinde tahta çıktı. Fakat Çağrı Bey, diğer oğulları Alp Arslan ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ve bazı emirler, Süleyman'ın sultanlığını kabul etmediler. Kâzvin şehrinde Alp Arslan adına hutbe okundu. Daha sonra Alp Arslan Rey şehrinde tahta çıktı. Sultanın ilk seferi Gürcistan ve Doğu Anadolu'ya oldu. 1064 yılında Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinde olan Ani ve Kars bölgelerine kadar ilerledi.⁸

Anadolu'da Türkmen akınları devam ettiğinden Doğu Roma İmparatoru IV. Romanos Diogenes, Türkleri Anadolu'dan çıkartmak için 1068 yılında sefere çıktı fakat ilerlemelerini durduramadı. 1069 yılında tekrar sefere çıksa da başarı sağlayamadı. Sultan Alp Arslan da 1070 yılında Doğu Roma ülkesine girerek ilk olarak Malazgirt ve Erciş'i ele geçirdi. Bu sırada da Doğu Roma İmparatoru sefere çıktı. Türk ve Doğu Roma orduları 1071 yılında Malazgirt-Ahlat arasındaki Rahve ovasında karşılaştı. Doğu Roma İmparatorluğu Malazgirt Savaşı'nda büyük bir yenilgiye uğradı.⁹ Bu savaş gerek Selçuklu tarihi gerekse Doğu Roma tarihi için büyük önem arz eden ve Türklerin Anadolu'yu yurt edinmelerine neden olan savaş olarak tarih sahnesinde yerini aldı.

Sultan Alp Arslan'ın 1072 yılında ölümünden sonra oğlu Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarı oldu. Sultan Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti en geniş ve en görkemli dönemini yaşadı. İlk olarak Gazneliler ve Karahanlılar üzerine yürüyen Melikşah başkenti İsfahan'a taşıdı. Melikşah döneminde de emirler Anadolu'ya akınlar yapmaya devam ettiler. 1087 yılında Bağdad'a giden sultana "Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı" ala-

⁷ Hamdullâh Müstevfi-Kazvîni, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Ed: Erkan Gök-su, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 25-27; *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, s. 15; İbnü'l-Verdi, *Bir OrtaçağŞairinin Kaleminden Selçuklular*, Çev: Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 28-29-33; Turan, *a.g.e.*, s.138-142.; Merçil, *a.g.e.*, s. 50-51.

⁸ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 30; Turan, *a.g.e.*, s. 147; Merçil, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁹ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 34-35; *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, s. 22-23; İbnü'l-Verdi, *a.g.e.*, s. 36.; İbnü'l Cevzî, *a.g.e.*, s. 98-105; Turan, *a.g.e.*, s.178-179; Merçil, *a.g.e.*, s. 53-54.

meti olarak kılıç kuşatıldı. Melikşah ile İsfahan'a gelen kızı Mahmelek Hatun'da halifeyle evlendirildi.¹⁰

Sultan Melikşah döneminde hatunların devlet yönetimindeki etkisi oldukça dikkat çekicidir. Zübeyde Hatun'un ve Terken Hatun'un iktidar hırsı, özellikle Terken Hatun'un aldığı kararlar önemli sonuçlara neden olmuştur. Seferiye Hatun ise bu mücadelelere dâhil olmadığı halde iki oğlu Muhammed Tapar ve Sancar'ın Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli hükümdarlarından olmaları dikkat çekicidir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde Hatunların Hakları, Görevleri ve Sorumlulukları

Toplumun en küçük birimi olan ailenin vazgeçilmez iki unsurundan birini oluşturan kadın, anneliğin yanı sıra, siyasi, sosyal ve ekonomik hayatın bütün aktivitelerinde yer almıştır.¹¹ Selçuklu hatunları da eş veya anne sıfatıyla gerek saltanat mücadelelerinde gerekse devlet yönetiminde etkin bir rol oynamışlardır. Hatunlar, devleti hükümdarın veya oğullarının yokluğunda ya da yaşça küçük olan oğullarının adına vasi veya naibe sıfatıyla yönetebildiler. Özellikle hükümdar öldüğünde geride kalan çocukları henüz küçük yaşlarda ise tahta çıkacak kişinin belirlenmesinde devlet adamlarıyla birlikte ön plana çıkarak kendi oğulları adına bir mücadele yürüttüler hatta ellerindeki imkânlar dâhilinde iktidar mücadelelerine katıldılar.¹²

Hatunlar pek çok hakka sahiptiler. Hatunların, hükümdarın yanında sarayda kaldıkları, emirlerinde idari ve askerî kuvvetlerin, belirli bir servet, özel bir vezir ve bazı görevlileri olduğu bilinmektedir. İslam hukukuna göre kadınların müşavere, amme hizmetlerine katılma ve azletme yetkisi sadece hanedana mensup olan kadınların sahip olduğu haklarındandı. Hanedana mensup kadınlar, hatun unvanını kullanırken aynı zamanda "Terken" unvanını da kullandılar. Terken unvanına sahip olan Selçuklu hatunları arazilere, idari ve askerî teşkilatlara sahiplerdi. Fakat Terken unvanını da saray kadınlarının hepsi kullanmazdı. Bu unvanı kullanan kadınlar, en üst konumda olan kadınlardı. Nitekim bu unvan aynı zamanda güçlü kadınların iktidarını da sembolize eder. Terkenlerin sahip oldukları bu gücü kendi çıkarları doğrultu-

¹⁰ Kazvîni, *a.g.e.*, s.39.; Turan, *a.g.e.*, s. 197.; Merçil, *a.g.e.*, s. 53-54.

¹¹ Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 175.

¹² Sevim Can, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınları Tarafından Kullanılması (Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısıyla Büyük Selçuklu Tarihi)", *Ortaçağ'da Kadın*, Ed: Altan Çetin, Lotus Yayınevi, Ankara 2011, s.397; Zuriye Oruç, "Sultan Melikşah'ın Eşlerinden Çağrı Bey'in Torunu Zübeyde Hâatun", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt xxxvi, sayı: 1, 2021, s. 330.

sunda kullanmaları gerek çatışmaların ve iç sorunların gerekse yönetimde aksaklıkların yaşanmasının en önemli sebeplerindendi.¹³

Hatunlar, kendilerine ait idari meseleleri halleden divanlara ve vezirlere de sahiptiler. Örneğin; Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un veziri Tacü'l-Mülk, vezirlerin içinde en yetkili ve en çok nüfuza sahip olan vezirdi. Aynı şekilde Muhammed Tapar'ın eşi Gevher Hatun'un veziri Emir Amid'de nüfuza sahip vezirlerdendi.¹⁴

Hatunlar aynı zamanda diplomatik ilişkilerde de yer alırlardı. Devletlerarasındaki anlaşmazlıkları gidermek için aracı oldukları gibi kanun da çıkartabilirlerdi. Ancak bu hak ve yetkiler, bütün hatunlar tarafından kullanılmazdı.¹⁵ Ayrıca hatunlar, kendilerine verilen bölgelerden de sorumluydular ve gerektiğinde bölgeye yeni kişiler tayin edebilirlerdi. Örneğin; Melikşah'ın eşi Terken Hatun, Tekrit şehri ele geçirildikten sonra buraya Gevherayn'ı tayin etti. Çünkü hatunlar, sorumlu oldukları bölgelerdeki asayişini sağlamakla da görevliydi. Sultan Muhammed Tapar'ın eşi Gevher Hatun başka bir örnektir. Gevher Hatun, Azerbaycan'ın idaresinden sorumlu olup bu bölgede çıkabilecek karışıklıklara çözüm getirmişti. Nitekim hatunlar, düzeni sağlamak için ferman çıkarma yetkisine de sahiptiler. Hatunlar, yönetim bölgelerinde olsun ya da olmasın özel durumlarda bölgelerle ilgili emirler verebilirlerdi.¹⁶

Hatunlar, şehzadeler arasındaki taht kavgalarında bazen durumu dengelemek için bazen de bizzat taraf olarak atama yapmak için yetkilerini kullandılar. Bu durum devlet yönetiminde hatunların etkili olduğunu göstermektedir. Örneğin; Melikşah'ın eşi Terken Hatun, Selçuklu tahtına tek başına çıkmak istediği için oğluna rakip olarak gördüğü Berkyaruk'u bertaraf etmek istedi. Bu amaçla yazdırdığı emirnameyle Musul Emiri Gür-Boğa'yı İsfahan'a göndererek Berkyaruk'u saf dışı bırakmak istedi.¹⁷

¹³ Derya Gürtaş Dünder, "Orta Çağ'ın Müslüman Kadın Yöneticileri ve Terkenler", *Tarihte, Kültürde ve Ekonomide Türk Kadınına Bıçilen Yöneticilik Rolü*, Ed: Aylın Dilek, Pardigma Akademi, Çanakkale 2022, s. 20; Ahmet Gündüz, "Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletleri'nde Kadının Yeri ve Önemi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, cilt v, sayı 5, 2012, s. 140.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 143, s. 182.

¹⁵ Can, *a.g.e.*, s. 398-401.

¹⁶ Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 46.; Can, *a.g.e.*, s. 401.

¹⁷ İbn'ül Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, cilt x, Çev: Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 181.; Zekeriya Kitapçı, *Abbasi Hilafetinde Türk Hatunları Selçuklu Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1994, s. 168.

Hatunlara verilen haklar ve görevler, onların önemli yetkiler almalarında ve önemli kararlar vermelerinde etkilidir. Nitekim bu durum hükümdar eşlerinin iktidar mücadelelerinde yer almalarının da sebeplerinden biridir. Büyük Selçuklu Devleti'nde de hatunlar, verilen yetkileri ve hakları aktif bir şekilde kullanarak siyasi hayatta var oldular. Hanedana mensup Selçuklu hatunların genel itibarıyla devletin bekasını düşündükleri için sahip oldukları hakları, yetkileri ve sorumlulukları çerçevesinde, devletin nizam içinde yönetilmesini istediler. Fakat bazı dönemlerde de hatunların sahip oldukları bu haklar iktidar mücadelesini beraberinde getirdi ve devlet yönetiminin zor durumda kalmasına neden oldu. Ayrıca siyasi çıkarlar doğrultusunda devletlerarasında yapılan evlilikler de hatunların iktidar mücadeleleri kadar önemli oldu.

Sultan Melikşah'ın Hatunlarının Siyasi Hayata Etkileri

Zübeyde Hatun

Büyük Selçuklu Devleti'nde devlet yönetiminde ve siyasetinde adından söz ettiren kadınlardan biri Melikşah'ın ilk eşi Zübeyde Hatun'dur. Selçuklu sarayında yetişen Zübeyde Hatun, Melikşah'ın amcası ve Çağrı Bey'in oğlu İsmail Yâkûtî'nin kızıdır. Zübeyde Hatun'un Melikşah ile olan evliliğinden Berkyaruk dünyaya geldi.¹⁸ Hatun, Melikşah'ın ölümünden sonra Terken Hatun'la giriştiği iktidar mücadelesinde varlığını ortaya koyarak siyasi hayatta aktif bir şekilde var oldu. Zübeyde Hatun'un, Terken Hatun kadar olmasa da askerî gücü ve devlet erkânından kendisini destekleyen geniş bir çevresi vardı. Berkyaruk, sultanın en büyük oğlu olması nedeniyle en güçlü sultan adayydı. Bu yüzden de Zübeyde Hatun, oğlu adına taht mücadelesine katıldı ve başarılı oldu. Nitekim Zübeyde Hatun, Gümüştakin ve Aksungur gibi Selçuklu komutanlarından destek alarak oğlunun sultan olmasını sağladı. Berkyaruk, annesinin de desteğiyle zorlu geçen iktidar mücadelelerinden sonra 1094 yılında Selçuklu tahtına oturdu. Amcası Tutuş'u mağlup ettikten sonra İsfahan'da bulunan annesi Zübeyde Hatun'u, kendi yanına getirmek istedi. Fakat Nizamü'l-Mülk'ün oğlu baş vezir Müeyyidü'l-Mülk, komutanlarla anlaşarak Zübeyde Hatun'un getirilmesine karşı çıktı. Bunu üzerine Berkyaruk: *"Ben bu saltanatı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için*

¹⁸ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 179; İbn'ül Cevzi, *a.g.e.*, s. 63-67.

*istiyorum.*¹⁹ diyerek annesinin kendisi ve devlet için taşıdığı önemi dile getirdi. Zübeyde Hatun, İsfahan'a geldiğinde vezirin kendisine karşı tutumunu öğrenince ona karşı tavır değiştirdi. İsfahan'a gelirken kendisine eşlik eden Meccidü'l-Mülk de vezir aleyhine hatunu etkilemişti. Zübeyde Hatun, Müeyyidü'l-Mülk'ün saf dışı kalmasında etkili oldu ve Müeyyidü'l-Mülk'ün yerine Fahrü'l-Mülk vezir tayin edildi.²⁰

Zübeyde Hatun, Melikşah'ın ikinci eşi Terken Hatun'la mücadele etmesinin ardından Melikşah'ın üçüncü eşi Seferiye Hatun'dan olan Muhammed Tapar ile de karşı karşıya geldi. Berkyaruk'un sultan olmasından kısa bir süre sonra, Gence valisi olan kardeşi Muhammed Tapar isyan etti. Bu isyana Müeyyidü'l-Mülk'ün de katkısı oldu. Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın ilerlemeyi sürdürmesi üzerine Huzistan'a çekilmek zorunda kaldı ve Muhammed Tapar Rey'e kadar ulaştı. Muhammed Tapar, yakın adamlarından olan Müeyyidü'l-Mülk'ü Rey'de bulunan Zübeyde Hatun'un yanına gönderdi. Zübeyde Hatun önce hapsedildi sonra da boğularak öldürüldü.²¹

Zübeyde Hatun, Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan ve Büyük Selçuklu Devleti'ni oldukça yıpratın taht mücadelelerinde ardından söz ettirmiş bir hatundur. Terken Hâton, oğlu Mahmud adına bir mücadele yürütürken Zübeyde Hatun da oğlu Berkyaruk'un saltanatı için uğraş verdi ve nitekim başarılı oldu.

Terken Hatun

Büyük Selçuklu Devleti'nde siyasi hayatta çok önemli bir yere sahip Selçuklu hatunlarından biri de Melikşah'ın ikinci eşi Terken Hatun olarak bilinen Celaliye Hatun'dur. Sultan Alparslan, Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın kızıyla evlenirken kendi kızını da Semerkand hükümdarı Şems'ül-mülk ile evlendirdi. Oğlu Melikşah'ı da Semerkand hükümdarı Şems'ül-mülk'ün amcası İsa Han'ın kızı Celaliye Hatun ile evlendirerek akrabalık bağınu güçlendirdi. Merv şehrinde gerçekleşen düğün günlerce sürdü. Terken Hatun, zaman içinde rakipsiz bir hatun olarak Melikşah'ın gözdesi oldu.²²

Devlet yönetiminde ve siyasetinde etkin bir isim olan Terken Hatun, Nizâmül'l-Mülk'ü bertaraf etmek için kendi nüfuzunu kullanarak vezir

¹⁹İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s.192; Zekeriyâ Kitapçı, *Ortadoğu ve Eski Hilafet Ülkelerinde Aristokrat Türk ve Selçuklu Hatunları, Yedi Kubbe Yayınları*, Konya 2014, s.351.

²⁰İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s. 212; Abülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s.12-13.

²¹İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s. 192-222; Kitapçı, *a.g.e.*, s.351; Merçil, *a.g.e.*, s.62-63.

²²Kitapçı, *a.g.e.*, s. 333.

aleyhinde propagandaya girişti. Çabaları sonuç verdi ve Tacü'l-Mülk'ün vezir olarak atanmasını sağladı. Böylece kendisine engel olarak gördüğü en önemli sorunu çözdü. Ravendi ve Müneccimbaşı, Nizâmü'l-Mülk'ün gözden düşürülmesiyle ilgili Terken Hatun'un sultan üzerinde çok büyük bir nüfuzu olduğu, Tâcü'l-Mülk'ü Nizamü'l-Mülk'den daha yüksek bir mevkiye çıkarmak istediği, bu amaçla da hatunun Nizamü'l-Mülk'ü kötülediği ve sonunda da veziri sultanın gözünden düşürmeyi başardığı konusunda hem fikirlerdir. Nitekim Terken Hatun, Sultan Melikşah ve Nizâmül'l-Mülk'ün arasının açılmasında etkili oldu. Terken Hatun, Nizâmül'l-Mülk'e gönderdiği mektupta: *“Eğer sen saltanata ortağım isen, bunun da bir hükmü ve kuralı vardır. Eğer naibim isen, tabilik ve naiplik şartlarına uyman gerekir.”* şeklinde uyarıda bulunmuştur. Bu durum Terken Hatun'un ne kadar etkili olduğunu gösterir niteliktedir.²³

Melikşah'ın ölümünden sonra Terken Hatun'un saltanat için mücadelesi de başladı. Nitekim Melikşah'ın ölümüyle ilgili rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayete göre zehirlenmiş, bir rivayete göre hastalanarak ölmüş, bir rivayete göre ise Batniler tarafından öldürülmüştür. Urfalı Mateos, sultanın Terken Hatun tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü ifade eder.²⁴ Öyle ki Terken Hatun, devlet işlerini kendi lehine düzenleyinceye kadar Melikşah'ın ölümünü gizlediği ve Türk töresine aykırı olarak yas töreni gerçekleşmediği de kaynaklarda geçmektedir.²⁵ Terken Hatun'un kendine ait 12.000 kişilik süvari kuvveti olduğu bilinmektedir. Onun askerlerle arasındaki bağıllık, Melikşah'ın ölümü üzerine askerlere dağıttığı parayla arttı ve bu sayede Terken Hatun iktidar mücadelesinde önemli bir destek elde etti.²⁶

Selçukname'de Melikşah'ın ölümüyle ilgili: *“Ölüsünü gizlediler, gece saraydan iki kişi alıp gitti. Yakınlarından bir kişi bile namâzını kılmadı, kimse öldüğünü bilmedi, ansızın yok oldu. Onun için atların kuyruğu kesilmedi ve gözyaşı dökülmedi. Kimse feryâd etmedi ve âh-vâh demedi.”*²⁷ ifadeleri yer alır. Aynı zamanda sultanın ölümünden sonra başlayan iktidar mücadeleleri, Haçlıların Doğu'ya gelmeye başladıkları döneme denk gelir. Bu durumda

²³ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiud'd-düvel Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kırman ve Suriye Selçukluları*, Haz: Ali Öngül, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2017, s. 96-97.

²⁴ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 178; Abu'l Farac, *a.g.e.*, s. 334; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 188.

²⁵ İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s. 184. s.211; Abu'l Farac, *a.g.e.*, s. 334; Can, *a.g.e.*, s. 407.

²⁶ İbn'ül Cevzi, *a.g.e.*, s. 84; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 81.

²⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, Haz: Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s. 29.

Haçlılar, karışıklıkları değerlendirerek ilerlemiş ve Doğu'ya daha kolay yerleşmişlerdi.²⁸

Terken Hatun, oğlu Mahmud'un sultan olmasını istedi ve bunun için mücadele etti. Terken Hatun'un bu kadar başarılı olmasıyla ilgili olarak Ahbârü'd-Devle es-Selçukîyye'de hatunun, Melikşah zamanında memleketin bütün işlerini elinde tutuyor olması, tüm servet hatunun elinde olduğundan askerleri mutlu etmek için cömertçe dağıtmasının çok önemli bir etken olduğu ve böylece oğlunun sultan olması için gerekli olan faaliyetleri sürdürdüğü yazılmıştır. Ayrıca hatunun Türk hakanları soyundan geldiği, hatta onun Efrâsiyâb soyundan olduğu söylenmiştir.²⁹

Terken Hatun'un oğlu Mahmud'un sultan olmasını istemeyenlerden birisi Nizâmü'l-Mülk'tü. Nitekim Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme'de kadınların devlet yönetiminden uzak kalması gerektiğini ifade etmiştir:

“Padişahın karıları ferman verici oldukları tâktürde, onlar hep garaz sahiplerinin duyurduklarını emrederler. Erkeklerin dışardaki ahvali kendi gözleriyle görmekte oldukları gibi göremezler. Sonra kadın hacip veya hizmetçi gibi onların yardımcılığında bulunanların söyledikleri gereğince ferman verirler. Bunun neticesinde de onların fermanları çoğunlukla hakikat hilafına olur. Bundan ise fesat doğar; padişahın haşmeti ziyan görür, halkın ve reayanın malları telef olur, devlet büyükleri incinmiş olur. Bütün devirlerde padişahın karısının padişaha musallat olduğu her zaman şer, fitne ve fesattan başka bir şey hasıl olmamıştır.”³⁰ şeklinde ifadesi de düşüncesini destekler niteliktedir.

Devlet erkânının büyük çoğunluğu gibi vezir de geleneklere uygun olarak, sultanın Zübeyde Hatun'dan olan büyük oğlu Berkıyaruk'un tahta geçmesini uygun görmüştü. Hatun, Selçuklu emirlerinden 4 yaşındaki oğlu Mahmud'u desteklemeleri için söz aldı, servetinin büyük bir bölümünü askarlara dağıtarak onları kendi yanına çekti. Aynı zamanda Melikşah döneminde hapsedilen bazı emirleri ve beyleri affederek etkisini ve gücünü arttırdı. Örneğin; Melikşah döneminde tevkif edilen Ukayl Emiri İbrahim, sultanın ölümünden sonra Terken Hatun tarafından serbest bırakıldı.³¹ Öyle ki Terken Hatun, Melikşah'ın ilk oğlu Berkıyaruk'u bertaraf edip Mahmud'u sultan

²⁸ Aydın Usta, “Selçuklularda Kadın”, *Tarih Boyunca Türk Kadını*, Ed: Bedrettin Dalan, Yeditepe Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2019, s. 117.

²⁹ Ali El Hüseyini, *Ahbar'd-Devle es-Selçukîyye*, Çev: Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1943, s. 51-52; Abu'l Farac, *a.g.e.*, s.334.

³⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Haz: Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.132.

³¹ Kemâlüddin İbn'ül Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular (1055-1127)*, Çev: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.59-94 ;Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s.30.; İbn'ül Esir, *a.g.e.*,s.184-189.; Can, *a.g.e.*, s.407.

yapmak için ilginç bir siyaset izledi. Melikşah'ın mührünü kullanarak yazdırdığı emirnameyle önce Musul Emiri Gürboğa'yı "*Sultanın emridir.*" diyerek İsfahan'a gönderdi. Ardından Berkyaruk'u hapsedirerek saf dışı bıraktı. Terken Hatun, Abbasî halifesi Muhtedi'ye bir mektup yazarak oğlunun sultanlığının kabul edilmesini ve adına hutbe okunmasını istedi. Abbasî halifesi, Mahmud'un başa geçmesini başlangıçta kabul etmedi. Bunun üzerine Terken Hatun, torunu Cafer'i koz olarak kullanmak istedi. Mah Melek Hatun'un oğlu Cafer, amnesinin 1089 yılında ölümünden sonra bir yıl kadar Selçuklu sarayında kalmış Halife Muktedi hayatta olduğu halde ona "Emirü'l Muktedi" diye hitap edilmişti. Terken Hatun'un torununu koz olarak kullanmak istemesi üzerine halife, şartlı olarak Mahmud'un sultanlığını kabul edeceğini bildirdi. Buna göre saltanat ismen Mahmud adına olacak, hutbe ise halife adına okutulacaktı. Ordu kumandanlığı, ülke ve halkın idaresi Emir Uner'e bırakılacak ve bu konudan vezir sorumlu olacaktı. Devleti Terken Hatun adına idare eden Tâcü'l-Mülk olacaktı.³²

Terken Hatun'un bu şartları kabul etmemesi üzerine Abbasî halifesi Mahmud'un sultan olmasının dinen mümkün olmadığını söyledi. Bunu üzerine Terken Hatun amacına ulaşmak için Hanifi mezhebinin alimlerinden İmam el Muşattab b. El Hanefi'den "*Anasının nihayetinde Mahmud'un saltanatı caizdir.*" fetvasını aldı. Ancak Nizamiye Medresesi'nin alimi İmam Gazali'nin "*Oğlun henüz küçüktür, şeriat onun hükümdarlığını caiz görmez.*" fetvası üzerine Terken Hatun halifenin şartlarını kabul etmek zorunda kaldı. Ardından Mahmud'un "Nasrü'd-din ve'd-dünya" (din ve dünyayı elinde tutan) unvanıyla sultanlığı ilan edilerek adına hutbe okutuldu.³³

Mahmud'un sultan olmasının ardından Berkyaruk'un hapisshaneden kaçtığı ve Rey şehrinde büyük bir ordu kurma hazırlığında olduğu öğrenildi. Berkyaruk ve Nizamü'l-Mülk taraftarları İsfahan'a gelerek Berkyaruk adına hutbe okutulmasını sağladılar. Bunun üzerine Terken Hatun da harekete geçti. Berkyaruk ile Berücird yakınlarında savaştılar. Terken Hatun, ordusundaki emirlerin taraf değiştirmesiyle yenilgiye uğradı. Mücadeleye devam eden Terken Hatun, Gence Azerbaycan Emiri olan Berkyaruk'un da dayısı olan İsmail b. Yakuti'ye haber göndererek Berkyaruk'a karşı mücadelesinde yardım istedi ve evlilik isteğiyle Selçuklu tahtını vaat etti.³⁴ Bu teklifi kabul

³² Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 15; İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s. 184.; İbn Kalanisi, *Şam Tarihi ve Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Çev: Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2015, s. 127; Can, *a.g.e.*, s. 408.

³³ İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s.184.; Abu'l Farac, *a.g.e.*, s. 335.; Kitapçı, *a.g.e.*, 1994, s.170.

³⁴ İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s.185.; Kitapçı, *a.g.e.*, 1994, s. 170.; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 30-31.

eden İsmail, Berkıyaruk üzerine harekete geçti. Ancak emrindeki beylerin Berkıyaruk tarafına geçmesi üzerine istediği başarıyı elde edemedi. Terken Hatun ile İsmail b. Yakuti'yle gerçekleşecek olan evliliğe bazı emirlerin karşı çıkması üzerine, İsmail b. Yakuti Zübeyde Hatun'dan yardım istedi fakat hükümdarlık üzerindeki emellerine ulaşamadı.³⁵

Terken Hatun başarısız girişimlerinden sonra bir kez daha harekete geçti ve Selçuklu Hanedanlığı'na mensup Suriye'de hüküm süren Melik Tacü'd-Devle Tutuş'dan yardım istedi. Tutuş, Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra evlilik yoluyla da güçlerini hatunla birleştirmeye karar verdi. Ancak Terken Hatun, bir rivayete göre Hemedan'a varmadan hastalığı nedeniyle bir rivayete göre çevresi tarafından yolda öldürüldü.³⁶

Melikşah'ın ve Terken Hatun'un çocuklarından Mah Melek Hatun da siyasi çıkarlar doğrultusunda Abbasî halifesiyle evlendirilen hanedan kadınlarından biridir. Melikşah sultan olduktan sonra, esasları Tuğrul Bey tarafından ortaya konulan devlet politikası gereği Abbasî halifeliğiyle dinî ve sosyal politikaları geliştirmek, hilafet ve saltanatı daha uyumlu hale getirmek adına akrabalık bağlarının kurulmasını önemli gördü. Bu yüzden de Mah Melek Hatun'u Abbasî halifesiyle evlendirdi. Nitekim bu evliliğe öncülük eden eşi Terken Hatun'dur. Terken Hatun, hilafet çevreleri ve üst seviyedeki temaslarıyla kızı Mah Melek Hatun'u Abbasî halifelerinden el-Muktedî Bienrillâh ile evlenmesini sağladı. Böylece Terken Hatun, siyasi alanda nüfuzunu arttırmak ve iktidarını güçlendirmek adına önemli bir girişimde bulundu.³⁷ Aynı zamanda evliliğin gerçekleşmesi için belirli şartlar sundu. Öyle ki şartlara göre halifenin hayatında kendi kızından başka kimse olmayacak ve halife her şartta kızının yanında olacaktı. Terken Hatun'un evlilik gerçekleşmeden önce sunduğu şartlar sağlam temellerle atılan iktidara verdiği önemi de gösterir niteliktedir.³⁸

Melikşah'ın Bağdat'a kadar ilerlemesiyle ilgili olarak Sıbt düşüncelerini: *"Sultanın Bağdat'a gelmesinin asıl sebebi zevcesi Terken Hatun'dur. O, bu hususta sultanı Bağdat'a gelmeye adeta mecbur etmiştir. Çünkü kızının halifeyle olacak olan evliliği için onun Bağdat'a gelmesi ve dönüşünün bir an önce yapılması gerekmektedir."*³⁹ şeklinde Terken Hatun'un etkisini ifade

³⁵İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s.192.; Can, *a.g.e.*, s.409.

³⁶Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 182-183; İbn'ül Adim, *a.g.e.*, s.108; İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s. 203; Azimi, *a.g.e.*, s. 29.

³⁷Kitapçı, *a.g.e.*, s. 335.; Usta, *a.g.e.*, s. 116.

³⁸İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s. 120.; Kitapçı, *a.g.e.*, 2014, s. 315.

³⁹Sıbt, *a.g.e.*, s. 241.

etmiştir. Netice de Terken Hatun'un da etkisiyle düğün 1087 yılında gerçekleşti. İlk çocukları Cafer dünyaya geldi. Cafer, Selçuklu Devleti için en güçlü halife adayıydı. Öyle ki hilafetin el değiştirmesi de Cafer ile mümkün görülmeye başlandı. Böyle olduğu takdirde hilafet, Arapların elinden çıkıp Türk tarafına geçmiş olacaktı. Ayrıca Mah Melek Hatun ile birlikte hilafet sarayında (200 kişi kadar olduğu tahmin edilen) Türk nüfusu da vardı. Bu düşüncenin farkına varan Halife el-Muktedi'nin Mah Melek Hatun'a karşı tavır değiştirmeye başladı. Bir süre sonra Türklerin saraydan çıkarılmalarına karar verdi. Bu durum Mah Melek Hatun'u da zor durumda bıraktı ve ardından hatun da oğluyla birlikte İsfahan'a hareket etti. Mah Melek Hatun, İsfahan'a geldikten kısa bir süre sonra öldü.⁴⁰

Seferiye Hatun

Melikşah'ın cariyesi olan Seferiye Hatun ise sultanın üçüncü eşidir. Seferiye Hâtun cariye kökenli olup özgürlüğünü kazarak Selçuklu hatunu olma şerefine erişen bir hatundur. Bu evlilikten Muhammed Tapar ve Sancar adında iki erkek ve İsmet adında bir kızları oldu. Seferiye Hatun, Terken Hatun ve Zübeyde Hatun gibi iktidar hırslı olmadığından saltanat mücadelelerinde yer almadı. Oğlu Muhammed Tapar, Melikşah'ın ilk eşi Zübeyde Hatun'dan olan ilk oğlu Berkyaruk'u saf dışı bırakarak hükümdar oldu. Öyle ki Seferiye Hatun, iktidar mücadelelerine katılmadığı halde iki oğlu da Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olmuştur.⁴¹ Onun adına, Melikşah'ın ölümünden sonra ve özellikle oğullarının iktidar dönemleri ile ilgili olayların aktarılışı sırasında rastlanmaya başlanır. Satır aralarına serpiştirilmiş hayat hikâyesine bakıldığında, cârîye kökenli olmasının yanı sıra kişiliği, dindarlığı, anneliği ve zekâsı gibi pek çok özelliği ile Melikşah'ın eşleri içerisinde öne çıktığı ve oldukça etkileyici biri olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de kaynaklarda ne Terken Hâtun (ö. 487/1094) ne de Zübeyde Hâtun onun kadar övgü ve beğeni almamıştır.⁴²

İbn'ül Cevzi, Seferiye Hatun ile ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Bu kadın tarihin kaydettiği çok şanslı kadınlardan biridir. Çünkü tarihte bir kadının iki oğlunun ikisinden de Halife veya Sultan olması pek az görülen bir olaydır.

⁴⁰İbn'ül Esir, a.g.e., s. 160-161, s.174; Sibt, a.g.e., s. 246; Kitapçı,a.g.e., s. 319-327.

⁴¹ Kitapçı, a.g.e., s. 354-355.

⁴²Züriye Oruç, “Cârîye Kökenli Bir Selçuklu Hâtunu: Sultan Melikşah'ın Eşlerinden Tâceddîn Seferiye Hâtun”, *Gazi Akademik Bakış*, cilt xv, sayı 30, 2022, s. 139.

*Bunlardan birisi Abbasi Halifesi el-Mehdi'nin Hayzuran'dır. Onun el-Hadi ve er-Reşid adındaki iki oğlunun ikisi de alife olmuşlardır. İşte bu kadın da öyledir. Mehmed ve Sancar adındaki iki oğlu da sultan olmuştur. Hem de onların saltanatları daha ulu ve güçlüydü. O, son derece dindar, hayır ve hasenat ehli bir kadındı. Sebillerin susuz kalmaması için özel su taşıyıcıları, hamallar görevlendirmiş ve bu uğurda büyük paralar sarf etmiştir.*⁴³

Seferiyye Hâtun'un da kendisine bağlı bir divânı vardı. Başkanı ve veziri Şerefeddin Ebû Tâhir b. Sa'deddin b. Ali el-Kummî idi. Seferiyye Hâtun devlet yönetiminde oldukça etkindi. Tıpkı Zübeyde Hâtun'un, oğlu Berkyaruk'un veziri Müeyyidülmülk'ün azledilmesindeki rolüne benzer şekilde Seferiyye Hâtun da oğlu Sencer'in veziri Kiyâ Mücirüddeve Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin Erdistanî'nin azledilerek yerine Nizâmülmülk'ün en büyük oğlu Fahrülmülk'ün getirilmesinde aktif rol oynamıştır. Fahrülmülk, kardeşi Müeyyidülmülk'ün yerine vezir olarak atanmadan önce çok sayıda mal-mülk sarf etmiş ve vezirliği elde etmişti (1095). Ancak vezirliği elde etmesinde Zübeyde Hâtun ile birlikte rolü olan Müstevfi Mecdülmülk'ün ikinci bir manevrası ile kısa süre sonra vezirlikten azledildiğinde (1096-1097) Sencer'in vezirliğine tâlip olmuş; aynı şekilde bu seferde Seferiyye Hâtun'a ve ümeraya çok sayıda mal-mülk sarf ederek vezir olmayı başarmıştır.⁴⁴

Kaynaklara yansıdığı kadarıyla bu duruma en iyi örneklerden birisi Seferiyye Hâtun'un, oğlu Sencer ile torunu Mahmud arasında yapılan Save Savaşı'ndan sonra iki tarafı uzlaştırmak ve Mahmud'un affedilmesini sağlamak üzere devreye girmesidir. Oğlu Sencer'e "Gazne ve çevresini, Mâverâünnehr'i istilâ ettin, pek çok yere hâkim oldun, hepsini sahiplerine verdin, kardeşinin oğlunu da onlardan biri gibi kabul et" demiştir. Sencer annesinin bu tavsiyesini uygun bulmuş olacak ki yeğeni Mahmud ile anlaşmış ve onu affetmiştir. Mahmud'a barış teklif eden Sencer onu veliahtı yapmayı vaat etmiştir. Böylece Mahmud amcası Sencer'in yanına gitmiş ve bu sırada babaannesini Seferiyye Hâtun'a misafir olmuştur (1119). Dolayısıyla Mahmud ile Sencer arasındaki savaş haline Seferiyye Hâtun son vermiştir. Onun tavsiyesine uyan Sencer yeğenini Irak topraklarına Sultan olarak göndermiştir ki Mu'izzî de Seferiyye Hâtun'un tedbirli bir kadın olduğunu ve sultanlar arasındaki vefa, biat, barış ve birliğin onun tedbiri sayesinde sürdüğünü yazmıştır. Nitekim oğulları Muhammed Tapar ve Sencer'in Berkyaruk ile iyi başlayan ilişkilerinin, kardeşler arasındaki uyum ve yardımlaşmaların ve Sencer'in yeğeni Mahmud ile anlaşmasının ardında Seferiyye Hâtun'un

⁴³Ibn'ül Cevzi, *a.g.e.*, s. 228-29.

⁴⁴Oruç, *a.g.e.*, s. 148.

olduğunu görürüz. Mu'izzî de bir kasidesinde Seferiye Hâtun'un, daima oğullarına devletin ve milletin huzuru için tavsiyelerde bulunduğundan bahsetmiştir.⁴⁵

Sonuç

Gerek Selçuklu Hanedanından olan gerekse bu hanedana sonradan katılan hâtonlarla ilgili mevcut bilgilerimiz oldukça azdır. Kaynaklarda onlara çoğunlukla Selçuklu iç ve dış siyasetine etkileri nispetince yer verilmiş olup isimleri, ölüm veya evlilik dolayısıyla kaydedilmiştir.

Zübeyde Hatun, Melikşah'ın ölümünden sonra Terken Hatun'la giriştiği iktidar mücadelesinde varlığını ortaya koyarak siyasi hayatta aktif bir şekilde var oldu. Berkıyaruk, sultanın en büyük oğlu olması nedeniyle en güçlü sultan adayı olduğundan Zübeyde Hatun, oğlu adına taht mücadelesine katıldı ve başarılı oldu. Berkıyaruk: *"Ben bu saltanatı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum."*⁴⁶ diyerek annesinin kendisi ve devlet için taşıdığı önemi dile getirdi. Zübeyde Hatun, Melikşah'ın ikinci eşi Terken Hatun'la mücadele etmesinin ardından Melikşah'ın üçüncü eşi Seferiye Hatun'dan olan Muhammed Tapar ile de karşı karşıya geldi. Zübeyde Hatun'un iktidar mücadelesinde adından söz ettirmesi onun hırslı bir kadın olarak da tarih sahnesinde yerini almasında etkili olmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti'nde siyasi hayatta çok önemli bir yere sahip Selçuklu hatunlarından biri de Melikşah'ın ikinci eşi Terken Hatun olarak bilinen Celaliye Hatun'dur. Devlet yönetiminde ve siyasetinde etkin bir isim olan Terken Hatun, Nizâmül'l-Mülk'ü bertaraf etmek için kendi nüfuzunu kullanarak vezir aleyhinde propagandaya girişti. Çabaları sonuç verdi ve Tacü'l-Mülk'ün vezir olarak atanmasını sağladı. Melikşah'ın ölümünden sonra Terken Hatun'un saltanat için mücadelesi de başladı. Terken Hatun, oğlu Mahmud'un sultan olmasını istedi ve bunun için mücadele etti. Terken Hatun'un bu kadar başarılı olmasıyla ilgili olarak Ahbârü'd Devle es-Selçukiyye'de hatunun, Melikşah zamanında memleketin bütün işlerini elinde tutuyor olması, tüm servet hatunun elinde olduğundan askerleri mutlu etmek için cömertçe dağıtmasının çok önemli bir etken olduğu ve böylece oğlunun sultan olması için gerekli olan faaliyetleri sürdüğü yazılmıştır. Nitekim Terken Hatun'un devlet yönetiminde bu kadar etkili olması, Melikşah'ın ölümünden sonra devletin zayıflamaya başlamasında, iç politikada karışıklıkların yaşanmasında etkili olmuştur.

⁴⁵ Oruç, *a.g.e.*, s. 149.

⁴⁶ İbn'ül Esir, *a.g.e.*, s.192; Kitapçı, *Ortadoğu ve Eski Hilafet Ülkelerinde...*, s. 351.

Seferiyye Hâtun da kendisi ile ilgili ayrıntılara sahip olamadığımız Selçuklu hatunlarından biridir. Bununla birlikte kaynaklara serpiştirilmiş hayat hikayesine dair parçalar bir araya getirildiğinde karşımıza güçlü, zeki, sevilen ve etkileyici bir kadın portresi çıkmaktadır. Esasen bu portre Selçuklu hâtunlarında görmeye alıştığımız güçlü, dindar ve karakterli yapının güzel örneklerindedir. Nitekim Selçuklu hâtunları siyasetteki ve devlet yönetimindeki rolleri bir yana dindarlıkları, annelikleri ve hayırseverlikleri ile de öne çıkmıştır. Seferiyye Hâtun da devlet yönetiminde etkin ve güç sahibi bir kadın olmaktan başka anneliği, zekâsı, dindarlığı, eli açıklığı ve hayır işlerinin çokluğu ile takdir toplamıştır.

KAYNAKÇA

- ABDURRAHMANİBNÜ'L CEVZÎ, *El-muntazam Fi Târihi'l-ümemi'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*, Çev: Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- AHMED B. MAHMUD, *Selçuk-nâme*, Haz: Erdoğan Merçil, İstanbul, Keravan Kitapçılık, 1977.
- ALİ EL HÜSEYNİ, *Ahbar'd-Devle es-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943.
- Azîmi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/1039-1143/1144)*, Çev: Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- CAN, Sevim, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınları Tarafından Kullanılması (Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısıyla Büyük Selçuklu Tarihi)", *Ortaçağ'da Kadın*, Ed: Altan Çetin, Ankara, Lotus Yayınevi, 2011, ss.395-419.
- EBÛ'L-FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, (Suryanca'dan İngilizce'ye Çev: Ernest A. Wallis Budge, İngilizce'den Türkçe'ye Çev: Ömer Rıza Doğrul), c. 1, Ankara, 1987.
- GÜNDÜZ, Ahmet, "Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletleri'nde Kadının Yeri ve Önemi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, cilt 5, sayı 5, 2012, ss. 129-148.
- GÜRTAŞ DÜNDAR, Derya, "Orta Çağ'ın Müslüman Kadın Yöneticileri ve Terkenler", *Tarihte, Kültürde ve Ekonomide Türk Kadınına Bıçılan Yöneticilik Rolü*, Ed: Aylin Dilek, Çanakkale, Pardigma Akademi, 2022.

- HAMDULLAH MÜSTEVFİ-KAZVİNİ, *Târih-i Güzîde (Zıkr-ı Pâdişâhân-ı Selçukiyân)*, Ed: Erkan Göksu, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- İBN KALANİSİ, *Şam Tarihi ve Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Çev: Onur Özatağ, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.
- İBNÜ'L-ADİM, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular (1055-1127)*, Çev: Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İBNÜ'L ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. x, Çev: Abdülkerim Özyay-dın, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.
- İBNÜ'L-VERDİ, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Çev: Mustafa Alican, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1973.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Abbasi Hilafetinde Türk Hatunları Selçuklu Sultanları*, Konya, Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1994.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Ortadoğu ve Eski Hilafet Ülkelerinde Aristokrat Türk ve Selçuklu Hatunları*, Konya, Yedi Kubbe Yayınları, 2014.
- KUŞÇU, Ayşe Dudu, "Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı 1, 2016, ss.173-191.
- MERÇİL, Erdoğan, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- MUHAMMED BİN HAVENDŞAH BİN MAHMUD MİRHAND, *Ravzatı's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ (Tabaka-ı Selçukiyeye)*, Çev: Erkan Göksu, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH, *Câmiu'd-düvel Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Haz: Ali Öngül, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2017.
- NİZAMÜL-MÜLK, *Siyâset-Nâme*, Haz: Mehmet Altay Köymen, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- ORUÇ, Zuriye, "Sultan Melikşah'ın Eşlerinden Çağrı Bey'in Torunu Zübeyde Hâtun", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt xxxvi, sayı 1, 2021, ss.317-334.

- ORUÇ, Zuriye, “Câriye Kökenli Bir Selçuklu Hâtunu: Sultan Melikşah’ın Eşlerinden Tâceddîn Seferiyye Hâtun”, *Gazi Akademik Bakış*, cilt xv, sayı 30, 2022, ss.137-155.
- ÖZAYDIN, Abülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed: Refik Turan, Ankara, Grafiker Yayınları, 2016, ss. 39-56.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Selçukluların Kökeni”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed: Refik Turan, Ankara, Grafiker Yayınları, 2016, ss. 19-38.
- SİBTİBNÜ’L-CEVZİ, *Mir’âtü’z-zamân Fî Târîhi’l Âyân’da Selçuklular*, Çev: Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- USTA, Aydın, “Selçuklularda Kadın”, *Tarih Boyunca Türk Kadını*, Ed: Bedrettin Dalan, İstanbul, Yeditepe Üniversitesi Yayınevi, 2019, ss. 107-133.

ŞAIRİN DÜNYASI ŞİİRİN DÜNYASIDIR: İKBAL'DEN RUMİ'YE DOĞU EDEBİYATININ KAPILARINI ARALAMAK

ARİF AKBAŞ*

Öz: Bu makalede *Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü* araştırmacılarından Prigarina Natalya İlyichina ve Anna Aronovna Suvorova'nın hazırlanmış olduğu; “*Mir poeta - Eto mir poezii: Stat'i i Oçerki*” (Şairin dünyası şiirin dünyasıdır: Makaleler ve denemeler) kitabının incelenmesi ve tanıtımı yapılmaktadır. Bu kitaptaki koleksiyon, yazarın Doğu edebiyatı eleştirisi alanında uzun yıllara dayanan yaratıcı faaliyetini özetlemektedir. Makaleler/ denemeler tarih, poetika, üslup bilimi, edebiyatın teorik sorunları, klasik Fars, Urdu, Hint-Fars edebiyatlarının şiirsel söyleminde dini ve felsefi öğretilerin rolüne ayrılmıştır. Şairlerin dünyaları, İslam kültürünün vazgeçilmezi olan sanat ve dinî-felsefi ilkelerin bütünlüğü yahut birliği içinde ortaya çıkmaktadır. Urdu-Fars şiirinin önemli isimleri olan İktbal, Galib, Cami, Hafız, Amir Hüsrev, Rumi'nin eserleri, klasik İslam edebiyatları geleneği ve dünya edebiyatındaki önemi ışığında incelenmektedir. Tipolojik karşılaştırmalar yapılmasına olanak sağlanmaktadır. İktbal ve Aleksandr Blok veya Mirza Galib, Marina Tsvetayeva ile Joseph Brodsky gibi birbirinden uzak yazarların yaklaşımları karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Eserdeki şiir dünyası, Küçük Asya'dan Hint-Pakistan alt kıtasına, İran ve Orta Asya'ya kadar geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. Bu deneme ve makaleler, İranlı akademisyenler ile Hintologların yanı sıra şiir, İslam, Tasavvuf, Doğu felsefeleriyle ilgilenen geniş bir okuyucu kitlesine yöneliktir.

Anahtar Kelimeler: Doğu şiiri, Fars-Hint Edebiyatı, Şairin dünyası, Şiirin dünyası, Muhammed İktbal

THE POET'S WORLD IS THE WORLD OF POETRY: UNLOCKING THE DOORS OF EASTERN LITERATURE, FROM IQBAL TO RUMİ

Abstract: This article will review and introduce the book “*Mir poeta - Eto mir poezii: Stat'i i Oçerki*” (The Poet's World is the World of Poetry: Articles and Essays), prepared by researchers Natalya Ilyichina Prigarina and Anna Aronovna Suvorova from the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. This collection summarizes the authors' many years of

* Dr. Öğr. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, Sivas, Türkiye, Eposta: aakbas@cumhuriyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-8480-4350

creative activity in the field of Eastern literary criticism. The articles and essays are devoted to history, poetics, stylistics, theoretical issues of literature, and the role of religious and philosophical teachings in the poetic discourse of classical Persian, Urdu, and Indo-Persian literatures. The worlds of the poets emerge within the unity or integration of artistic and religious-philosophical principles, which are indispensable to Islamic culture. The works of significant figures in Urdu and Persian poetry, such as Iqbal, Ghalib, Jami, Hafez, Amir Khusrow, and Rumi, are examined in the light of the tradition of classical Islamic literatures and their importance in world literature, allowing for typological comparisons. Comparative analyses of the rapprochement between distant writers like Iqbal and Aleksandr Blok or Mirza Ghalib and Marina Tsvetaeva, or Joseph Brodsky, are also conducted. The world of poetry covered in this work spans a wide region from Asia Minor to the Indian-Pakistani subcontinent, Iran, and Central Asia. These essays and articles are aimed at a broad audience interested in poetry, Islam, Sufism, and Eastern philosophies, including Iranian academics and Indologists.

Keywords: Eastern poetry, Persian-Indian Literature, The world of the poet, The world of poetry, Muhammed Iqbal

Giriş

Prigarina Natalya Ilyiniçna, “Şairin dünyası, Şiirin dünyasıdır” çalışmasında bugüne kadar doğu şiiri üzerine yazdığı tüm makaleleri bir araya getirmiştir.¹ Uzun yıllar boyunca farklı akademik bağlamlarda ve bu alanın yeniden teyit edilmesi için araştırmamın niteliği, çalışılan materyalin sunduğu zorluklara göre belirlenmiştir. Görünüşe göre konuya her başlangıç önceki araştırmalar tarafından teşvik edilmekte ve bir sonrakinin tohumunu içermektedir. Yazarların, bu koleksiyondaki makalelerin sırası, bir dereceye kadar bilimsel çalışmalarının kronolojisini yansıtmaktadır. Bu durum aynı zamanda birçokları için karakteristik olan Müslüman metafiziğinin arketipi sayılan “inîş - yükseleş” olgularıyla veya öğeleriyle de bağlantılıdır. Bu bir tarafı aşağıya doğru uzanan bir “yaratılış eğrisidir.” [Esfel-i sâfilin] Diğer açıdan yukarı doğru uzanan kapalı/ simgesel bir anlatımın zorluklarıyla doludur. [Âlâ-yı illiyîn]² Üst basamağında oturan şiirsel dünya imgesine giden bir merdiven üzerinde, zaman

¹ Prigarina Natalya Ilyiniçna, Anna Aronovna Suvorova, *Mir poeta- Eto mir poezii: Stat'i i oçerki*, Institut Vostočnoovedeniya RAN, Moskva: 2011, s. 10.

² İdris Kadioğlu, “Muhyî ve Hakikat-i Muhammediyye Kasîdeleri”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, No 2. (1), 2016, s. 10-33.

ölçeğinde “aşağıya” doğru ilerleyerek kendimizi buluruz. Bu yol, şiirin ve şairin dünyasına girdiğimizin bir işaretidir.

Şiirlerde gezinen bir gezgin okuyucu için “zaman yolculuğu” oldukça pürüzsüzce geçmektedir. XX. yüzyılda bu ritmi belirleyen en büyük şairlerden birisi de şüphesiz Muhammed İkbâl'dir. “Muhammed İkbâl'in Şiirsel Dünyası” O'nun şiirsel çalışmasının genel bir tablosu; bazı konulara ayrılmış makalelerde daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. O'nun şiirsel yönteminin önemli ama henüz yeterince çalışılmamış yönleri vardır. Özellikle şiirlerinin felsefi çözümlemesi yeterince yapılmamıştır. Yazılan makaleler her şeyden önce şairin şiirdeki yerini tanımlama çabasıdır. XX. yüzyıl dünya edebiyatının tarihi ve tipolojisinin oluşturulması o dönemin doğu ülkelerindeki romantizm (bu yüzyılın doğası gereği) akımının seyriyle de ilişkilidir. Doğru edebiyatlarında romantizm, eskiden beri var ola gelmiştir. Bu dönemde Müslümanlar arasında geleneksellik ve modernizm/ batıcılık ayrımı konusunda sıklıkla tartışmalar yaşanmıştır. İkbâl'in neo-gelenekselliği ve neo-romantizmi Müslümanlara bir çıkış yolu önermektedir. Geleneksel motif ve temaların tutarsız kullanımı Muhammed İkbâl'in “İstilahat-i şu'arâ” şiirinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Geleneksel kavramların dönüştürülmesinde İslam felsefesinin ve sufilerin “kusursuz insan” fikrinin bazı özellikleri İslam geleneği ışığında İkbâl'in kusursuz insanına dönüşmüştür. İslami literatürde bu kusursuz insan figürü “insan-ı kamil”dir.³

Doğu ile Batı arasındaki ayrım ve çatışma, İkbâl'in genel olarak tüm yazılarına ve şiirlerine yansımıştır. [Tıpkı Mehmet Akif Ersoy gibi İkbâl'de Müslüman ideolojisinin modernleşmesinden yanadır. Batı'nın kötü yönleri dışındaki iyi taraflarının alınmasından yana bir tavrı vardır.]⁴ İkbâl akademisyenler, çeşitli kurumlar ve medya tarafından “Doğu'nun Şairi” olarak anılmaktadır. Bu minvalde Farsça; Asrar-ı Hudi, Armughan-e-Hijaz, Pas Çeh Bayed Kard ai Aqwam-e-Sharq, Cavid Nama, Zabur-i Ajam, Payam-i Meşrik, Rumuz-i-Bekhudî, Urduca; Zarb-ı Kelime, Bel-i Cibril ve Bang-i-Dara onun şiir dünyasını oluşturmaktadır. İkbâl, Fars-Urdu dilindeki şiirleriyle kabul gören Güney Asyalı Müslüman bir yazar, filozof ve politikacıydı. Yirminci yüzyılın en büyük düşünürleri arasında yer alan şairin asıl amacı, İngiliz yönetimindeki

³ Ali Ulvi Mehmedoğlu, Büşra Hazinoğlu, “Muhammed İkbâl'in Nefs Anlayışı”, *Süriyeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No 2.(1), 2015, s. 11-31.

⁴ Mustafa Öztürk, “İslam Dünyasında Yenilik ve Yenilikçilik Karşıtlığının Zihniyet Kodları-Modern Türkiye Örneği”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* No 9.(1), 2009, s. 1-21.

Hindistan Müslümanları için kültürel ve politik ideal vizyonu Pakistan dürtüsü şeklinde canlandırmaktı. Müslümanların bilgili olmasını ve modernleşmesini istiyordu.

İkbal, İslam medeniyetinin dünya çapında, özellikle de Güney Asya'da siyasi ve manevi olarak yeniden canlanmasının güçlü bir savunucusuydu; bu amaçla verdiği bir dizi konferans *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası* adıyla yayımlanmıştır.⁵ İkbal, 1927'de Pencap Yasama Konseyi'ne seçilmiş ve Tüm Hindistan Müslüman Birliği'nde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Birliğin Allahabad'daki yıllık toplantısında 1930'da yaptığı başkanlık konuşmasında, İngiliz yönetimindeki Hindistan'daki Müslümanlar için siyasi bir çerçeve oluşturmuştur. [Bir manada M. Gandhi'nin yaptıklarını Pakistan Müslümanları için yapmıştır. İki düşünürün de mesleği avukatlıktır.] İkbal, Pakistanlılar, İranlılar ve uluslararası edebiyat akademisyenleri tarafından seçkin bir şair olarak takdir edilmektedir. İkbal en çok seçkin bir şair olarak bilinmesine rağmen, aynı zamanda “modern zamanların Müslüman felsefe düşünürü” olarak da geniş çapta tanınmaktadır. İlk şiir kitabı olan “Şahsiyetin Sırları” (Asrar-ı Hudi), 1915 yılında Farsça olarak yayımlanmıştır. Birlik, Müslümanların gücündeki en önemli unsurdur ancak bu görevi gerçekleştirmenin önünde birçok iç ve dış engel bulunmaktadır. İkbal, Müslümanları bölen etkenleri dış faktörler ve iç faktörler olmak üzere iki ana gruba ayırmıştır. Birinci grup faktörlerden emperyalizm, yeni milliyetçilik, sömürgeleştirme, ekonomik bağımlılık ve kültürlerin “eşitleştirilmesi” özellikle vurgulanabilir. Birliği engelleyen faktörlerden ikinci kategori iç faktörler olup, İkbal'e göre bu kategorideki başlıca sebepler şunlardır: Müslümanların kendi köken yahut köklerinden uzaklığı, Batılı eğitim kurumlarından mezun olmaları ile İslam kültürü ve İslam kültürü konusundaki bilgisizlikleridir. Bu durum Müslüman toplumlarda bilim ve eğitimde ilerleme eksikliğidir.

Allame İkbal, birlik ve eşitliği İslam toplumunun iki temeli, ayrılmaz bir direği olarak görmüştür. Demokrasiyi İslami öğretileriyle tanımlayıp yorumlayarak, çağın ihtiyaçlarını karşılayacak arzu edilen topluma ulaşılacağından emindir. Ayrıca İslam'ın gerçek ruhuna ve ilahi öğretilerine yaklaştıkça Müslümanların gücünün, büyüklüğünün, birliğinin daha iyi ortaya çıkacağına inanmaktadır. İslam birliğini Tevhide dayalı olarak anlamaktadır. İkbal, birlik ve farkındalığı birbirini tamamlayan iki unsur, cahillik ile cehaleti ise bölün-

⁵ Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*. Timaş Yayınları, İstanbul: 2022, s. 7.

menin temel nedeni olarak görmüştür. Birliğin iki şekilde sağlanması gerektiğine inanıyordu: İslam ülkelerinin yöneticilerinin ve hükümetlerinin entegrasyonu; insanların daha fazla bilinçlenmesi. İktbal'in yaratıcı mirasını incelemek için Pakistan, Hindistan, İngiltere, Kanada ve diğer ülkelerde bilimsel topluluklar oluşturuldu. Ruslarda kendi çaplarında bu eser vesilesiyle İktbal'in düşüncelerini tartışıp yorumlamışlardır.

Muhammed İktbal: Şairin dünyası şiirin dünyasıdır.

İktbal'in Hindistan'ın yıkılmasına ve Batı ile Kuzey Eyaletlerindeki yaşamının gerçeklerine olan hayranlığı, 1910'da şiirlerinde belirgin bir değişikliğe neden olan dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu değişimin izleri İktbal'in Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin Mesnevi'sindeki 'Nefsin Sırları'na dair yazdığı önsözde açıkça görülmektedir. Mesnevi, Farsça şiirsellik açısından zirve bir eserdir. Şüphesiz İktbal de Mevlana'dan derin şekilde etkilenmiş onu çağın diline uygun kendi sesiyle tekrar yankılanmasına vesile olmuştur. Mesnevi şiirsellik açısından adeta bir okyanustur, İktbal de zaman zaman bu denizin kıyılarında dolaşmış, onu daha iyi anlamaya ve yorumlamaya çalışmıştır. *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, Muhammed İktbal'in İslam felsefesi üzerine verdiği derslerin bir derlemesidir. Yeniden Yapılanma'da İktbal, İslam felsefesinin entelektüel temellerinin yeniden incelenmesi çağrısında bulunmaktadır. Kitap, modern İslam düşüncesinin önemli bir eseridir. Bu eserin, İranlı sosyolog Ali Şeriatî ve Tanık Ramazan dahil diğer çağdaş Müslüman reformcular üzerinde de büyük bir etkisi olmuştur. Doğu'nun sesi olan İktbal bu eserinde özellikle; bilgi ve dini tecrübe, dini deneyimin vahiylerinin felsefi testi, Tanrı tasavvuru ve duanın anlamı, İnsan egosu - özgürlüğü ve ölümsüzlüğü, İslam kültürünün ruhu, İslam'ın yapısında hareket prensibi, din mümkün mü vb. konulara değinmiştir.

Mirza Galib (1798-1869), İktbal'in selefiydi. Hintli bir bilim adamı olarak Galib'in ruhu XX. yüzyılda İktbal'de yeniden doğdu denmiştir. Zamanın merdiveninde ilk adımlar, "Galib ve İktbal: Bir Deneme"de bulunur. Prigarina, bu denemede karşılaştırmalı stilistik bir çalışma yapmıştır. Ne biçimde ne üslupta ne de sözlükte kendi yüzyıllarını temsil eden şairler arasındaki fark en çok ortaya çıkmıştır. Hatta son derece karmaşık duyguları anlatırken Galib'in ayet özlü şiirleri canlıdır; manevi süreç neredeyse önümüzde gerçekleşir. Klasik gazel geleneğine uygun olarak Galib'in pek çok beytinde sevgilinin kimliği ve cinsiyeti belirsizdir. Mirza Galib olarak da bilinen Mirza Beg Asadullah Han, Babür İmparatorluğu'ndaki divan şiiri geleneğinin önemli bir temsilcisiydi. Halk arasında Galib ve Esad takma adlarıyla biliniyordu. Onun en

önemli eserleri Dabir-ül-Mülk ve Necm-ud-Daula idi. Yaşamı boyunca, zaten gerileyen Babür İmparatorluğu, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi yönetimi tarafından gölgede bırakıldı ve yerinden edildi ve sonunda 1857 Hint İsyanının yenilgisinin ardından tahttan indirildi; bunlar onun çalışmaları aracılığıyla anlatılmaktadır. Hem Urduca hem de Farsça yazmıştır. İktbal, Galib'ten de etkilenmiştir. Örneğin Galib'in şu beyti sanki İktbalin şiir dünyasını ele vermektedir. "Benim ibadetimin amacı algının ulaşamayacağı yerdedir; Gören insan için kible bir pusuladan başka bir şey değildir."

Galib'in şiirsel fikirlerinin çoğunu kabul eden İktbal, onun imgelerini somut olan her şeyden soyutlamış ve adeta tekrar inşa etmiştir. İktbal'in şiirleri Galib'in alegorik ve sembolik anlatsının bir devamı ve güncellenmiş hali gibidir. İktbal, Galib'in şiirindeki kişisel bir özgürlüğü felsefi kavramlar kullanarak zenginleştirmiştir. Galib'in şiir/ şiirsel çalışma ile ilgili 'dikey' ve 'yatay' bağlam hakkındaki görüşleri "Mirza Galib'in Dünyası"nda incelenmiştir. "Galib ve Sarmad"ta şairin bir kasidesi uzun uzadıya şerh edilmiştir. Galib'in bazı beyitleriyle İktbal'in beyitleri metinler arası ilişkiler yoluyla çözümlenmeye çalışılmıştır. İktbal, Galib'i okuyarak erken dönem Urdu şiiri ile hayat hikayesi arasındaki iç bağları yeniden kurmuştur. XVII. yüzyılda Farsça yazan şair Sarmad'ın ölümü (1661'de idam edildi) de şairi etkileyen başka bir faktördür. Galib'e göre zamanın ana şiirsel rehberi "Hint tarzı" edebiyatıdır. [Sebk-i Hindî] XVI-XVIII. yüzyıllar Galib ve 'Hint Usulü' ve klasik Farsça edebiyatta en etkili akım idi.⁶

Merdivenden aşağı indiğimizde kendimizi XV. yüzyılda bulmaktayız. Cami'nin "Yusuf ve Züleyha" (1483) şiiri sembolik bir sonuç olarak düşünülebilir. Fars klasik şiirinin bu son çağın önceki geleneği şu şekilde biriktirmiştir: Gelecek yüzyıllarda şiiri resimlemek için tükenmez bir ivme kazandırmıştır. Yusuf'un güzelliği sadece kelimelerle anlatılmamış dönemin minyatürlerine de yansımıştır. Fars şiiri ve minyatür resmin aynalarında Yusuf'un güzelliği zirveye çıkmıştır. Okuyucu Cami'den sonra Hafız'ın şiir çağı olan XIV. yüzyıla dalmaktadır. Hafız, kelimenin en büyük savunucusu ve eşsiz bir lirik şairdir. Eserlerinin gizeminin yüzyıllar boyunca solmadığı ve tezahür ettiği bilinen bir gerçektir. Divan'ına yüzlerce şerh kitabı yazılmıştır. "Hafız'ın Beyitlerini Anlama Talebi ve Geleneksel Şerh" bölümü bu konuyu açıklamaya adanmıştır.

⁶ Halil Toker, "Sebk-i Hindî (Hind Üslûbu)", *İlmî Araştırmalar*, No (2), 1996, s. 141-150.

Hafız, Fars edebiyatının en yüksek zirvelerinden biriydi. Eserleri genellikle onun şiirlerini ezberleyen ve bunları günlük atasözleri yahut deyimler olarak kullanan Farsça konuşanların evlerinde bulunmaktaydı. Onun hayatı ve şiirleri pek çok analizin, yorumun konusu haline gelmiştir. Hafız, muhtemelen ölümünden sonra derlenen, hayatta kalan şiirlerinden oluşan bir koleksiyon olan *Hafız Divanı* ile tanınır.⁷ Eserleri “antinomial” olarak ve orta çağda kullanılan “teozofik” terimiyle tanımlanabilir. XIV. ve XVIII. yüzyıllarda “teozofik” terimi, “yalnızca kutsal kitaplardan ilham alan yazarların” (teolojiden farklı olarak) mistik çalışmalarını belirtmek için kullanılmaktaydı. Hafız öncelikle lirik şiir veya gazellerin edebi türünde yazdı; bu, ilahi ilhamın coşkusu aşk şiirlerinin mistik biçiminde ifade etmek için ideal bir üsluptu. Gazellerinin temaları arasında sevgili, iman ve ikiyüzlülüğün açığa vurulması yer alır. Gazellerinde aşktan, şaraptan ve meyhanelerden söz eder; bunların hepsi, fiili dünyevi kurtuluş olsun, ister ilahi aşktan söz eden sevgilinin sesi olsun, vecdi ve kısıtlamadan özgürlüğü temsil eder. Hafız, yaşamı boyunca diğer İranlı şairlerin onun eserlerini taklit etmesi ve Bağdat’tan Hindistan’a himaye teklifleri ile İslam dünyasında büyük beğeni toplamıştır. İktbal’in şiirsel dünyasının kökeninde Hafız’dan da etkiler fazlasıyla bulunmaktadır. Hafız’ın şiirleri bir büyü veya sihir gibidir. Hafız’ın sözlerinin analizi kolay kolay yapılamazdı ama etkisi hemen görülmekteydi. Onun beyitlerinin ne kadar nezaket ve bilgelikle dolu olduğu çok şaşırtıcıdır. Bunlar onun şiirlerinin derinliklerine yerleşmiştir. İktbal, Hafız’ın sözlerinin bazı genç kadınları kaçınılmaz ölümden kurtardığına dair bir efsaneden söz eder.

Bu büyük şairin mezarında ölümsüz aşkı anlatan her daim bir gül bitirmiş. Yahya Kemal’in ifadesiyle: “Hafız’ın kabri olan bahçede bir gül varmış; yeniden her gün açarmış kanayan rengiyle. Gece; bülbül ağaran vakte kadar ağlarmış, Eski Şiraz’ı hayal ettiren ahengiyle.”⁸ M. İktbal’de Hafız’ın aşk nağmelerinden ziyade topluma eleştirel bakan tavrının etkisi daha çoktur. Şiirin saf sanat olarak yapıldığı yıllarda Fars Edebiyatı’nda Emir Hüsrev (Öl. 1325), XII. yy. şairlerinden Nizami Gencevi’yi de zikretmek gerekmektedir. Emir Hüsrev, Delhi Sultanlığı döneminde yaşamış bir Hint-Fars Sufi şarkıcısı, müzisyeni, şairi ve bilginidir. O, Hindistan yarımadasının kültürel tarihinde ikonik bir figürdür. Hindistan’ın Delhi kentindeki Nizameddin Evliyâ’nın mistik ve manevi öğrencisiydi. Arapça, Farsça ve Hintçe terimleri içeren

⁷ Nebahat Turan, “Muhammed İktbal’in Urduca Şiirlerinde Fars Şairleri”, *Doğu Araştırmaları*, No 2.(26), 2022, s. 12-56.

⁸ Yahya Kemal, *Kendi Gök Kubbemiz*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul: 2007, s. 54.

Khāliq Bārī adlı manzum bir kelime dağarcığı sıklıkla ona atfedilir. Hüsrev bazen “Hindistan’ın sesi” veya “Hindistan’ın Papağanı” (Tuti-e-Hind) olarak anılır ve “Urdu edebiyatının babası” olarak kabul edilir. Gazel, mesnevi, kıta, rubai, do-baiti ve terkib-i bend gibi pek çok nazım türünde eser vermiştir. Gazelin gelişimine katkısı önemlidir. Nizami Gencevi’nin önemi ise şiire gerçekçi bir üslup getiren, Fars edebiyatının en büyük romantik epik şairi olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktaydı. Onun edebi mirası Afganistan, Azerbaycan, İran ve Türkiye’de hâlâ yankılanmaktadır.

Nizami saray şairi olmadığından hanedanların yıllıklarında yer almamaktadır. Büyük şairlerin özdeyişlerinin yanı sıra biyografik bilgiler ve üslup yorumlarının da yer aldığı edebi hatıratların derlemesi olan tezkireler, kısaca ona gönderme yapmaktadır. Bu tezkirelerdeki malzemenin çoğu efsanelere, anekdotlara ve söylentilere dayanmaktadır. Sonuç olarak, Nizami’nin hayatı hakkında çok az gerçek bilinmektedir. Tek kaynak kendi eseridir ve kişisel hayatı hakkında fazla bilgi vermez. Nizami, şiirlerinin de yansıttığı gibi hem siyasi istikrarsızlığın hem de yoğun entelektüel faaliyetin olduğu bir çağda yaşadı; ancak şairin etrafında oluşturulan birçok efsane, daha sonraki biyografi yazarlarının anlatımlarını renklendirdiğinden, hayatı, patronlarıyla ilişkileri veya eserlerinin kesin tarihleri hakkında çok az şey bilinmektedir. O zamanın büyük şairlerinde olduğu gibi şiirlerini bölgenin çeşitli yöneticilerine ithaf etti, ancak saray hayatından kaçındı. Nizami, Mesnevi üslubunun (çift kafiyeli musralar) ustasıydı. Eserleri içinde; Leyli o Mecnun, Makhzan-ol-Asrâr, Eskandar-Nâme, Haft Peykar [Yedi Güzeller] Hüsrev o Şirin en bilinenleridir. M. İkbâl’de Hüsrev ve Nizami’nin aşk tınılı nağmelerinin de etkileri bulunmaktadır.

Sonuç

Fars ve Hint dünyası deyince günümüzde ilk akla gelen şairlerden biri hiç şüphesiz Muhammed İkbâl’dir. Prigarina Natalya Ilyiniçna ve Anna Arovnova Suvorova bu olguya dikkat ederek bir çalışma hazırlamışlardır. *Şairin dünyası şiirin dünyasıdır: Makaleler ve denemeler* kitabında; zamanın merdivenlerinde geriye bir yolculuk, Muhammed İkbâl’in şiir dünyası, Muhammed İkbâl’in şiir terminolojisi (istilahat el-şuara), XX. yy. Doğu edebiyatlarında romantizmin karakteri sorunu üzerine, İslam geleneği ışığında İkbâl’in kâmil insan figürünün bazı özellikleri, İkbâl’in Mesnevi önsözü ve şahsiyet kutsalları, Galib ve İkbâl: Tarzlarının karşılaştırmalı incelenmesi deneyimi, Mirza Galib’in dünyası, Galib ve Sarmad, Galib ve Hint stili, Aynalardaki Yusuf’un güzelliği: Fars şiiri ve minyatür resimleri, bir olay olarak Hafız beyitleri: Anlam

ve geleneksel yorum, iyi niyete giden yol, Emir Hüsrev Dehlevi'den sekiz cennet, Galib'in mesnevisi ve Rumi'nin ney namesi, fars şiiri bahçeleri vb. konular ele alınmıştır.

Mevlana'ya değin indiğimizde onun şiiri ve düşünceleri XVIII. yüzyıla kadar uzanan önemli anlayışlardan biridir. Muhammed İkbâl'den geriye doğru takip eden tüm yüzyıllar boyunca Mevlana'yla karşılıklı etkileşim ya da ona göndermeler bulunmaktadır. Hem Cami'nin hikâyesinde hem de Galib'in mesnevisinde Mevlâna takdir edilmektedir. M. İkbâl'in öncü felsefi fikirlerinin kaynağı olan şiirinde tercih ettiği asıl karakter Rumi'dir. Merdivenimizin son basamağında kendimizi XII. yüzyılda bulmaktayız. Bu son noktada karşımıza Reşîdüddin Vâtvat çıkmaktadır. "Hâdâ'ıku's-sıhr fî deķā'iki'ş-şî'r" Fars belagat ve şiir sanatının gösterildiği en eski eserlerden biridir. Fars ve Hind edebiyatında önceki aşamasının ve ana rotaların yapıların geliştirilmesi bu eserden sonra olmuştur. İkbâl, Britanya Hindistan'ı Müslümanların tarihi, siyasi, dini ve kültürel dergisi olan Tolu-e-İslam'ın ilk hamisiydi. İkbâl uzun bir süre boyunca kendi fikirlerini ve Tüm Hindistan Müslümanları Birliği'nin amaç ve hedeflerini duyuracak bir dergi istiyordu. Tolu-e-İslam, Pakistan'ın bağımsızlığa giden hareketinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, Doğu Divanı'nı mükemmel bir kültür ikonu olan Goethe'ye ithaf eden İkbâl'in Payam-ı Meşrik'i, Goethe'nin Batı Divanı'na hem bir cevap hem de bir düzeltme niteliği taşıyordu. Zira İkbâl, kendisini Doğu'nun temsilcisi olarak stilize ederek, Batı'nın temsilcisi Goethe ile eşit şartlarda konuşmaya çalışmıştır. Bütün bunların asıl kaynağı ise tabii ki Hafız-ı Şirazi'dir. "Hafız, katlanver gece gündüz sıkıntıya. Bir gün -nasıl olsa- ereceksin muradına."

M. İkbâl, İslam geleneğine bağlı bir ailede yetişmiştir. Eğitimine geleneksel İslam dini eğitimi olarak başlamış, daha sonra modern eğitim görmek amacıyla Lahore'deki Government College'a devam etmiştir. Daha sonra İngiltere'ye giderek Cambridge'de hukuk eğitimi almış ve felsefe üzerine çalışmıştır. İkbâl'in entelektüel gelişimi hem Doğu hem de Batı düşüncesinden etkilenmiştir. İslam düşünürleri, Hint felsefesi ve Batı felsefesi üzerine derinlemesine çalışmalar yapmıştır. Özellikle Friedrich Nietzsche'nin fikirleri İkbâl'i etkilemiş ve onun düşüncesinde belirgin izler bırakmıştır. İkbâl, İslam milliyetçiliğinin önde gelen savunucularından biridir. Ona göre, Müslümanlar, birlik ve dayanışma içinde hareket ederek kendi kimliklerini korumalı ve güçlendirmelidir. İkbâl, modern dünyanın zorluklarıyla başa çıkmak için İslam'ın yeniden yorumlanması gerektiğine inanmıştır. Ona göre, İslam, değişen koşullara uyum sağlayabilen esnek bir din olmalıdır. İkbâl, insanın özgürlüğü ve

kaderi gibi evrensel konuları ele almıştır. Felsefi düşüncesi, insanın iç dünyasını keşfetmeye ve manevi potansiyelini gerçekleştirmeye yöneliktir. Muhammed İktbal hem bir şair olarak hem de bir düşünür olarak, İslam dünyasında derin bir etki bırakmıştır. Entelektüel hayatı ve düşünceleri hem çağdaş İslam düşüncesi üzerinde hem de Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Bugün bile, İktbal'in fikirleri, İslam milliyetçiliği, din-felsefe ilişkisi ve modern dünyadaki İslam'ın rolü gibi konularda tartışmalara ilham vermektedir.

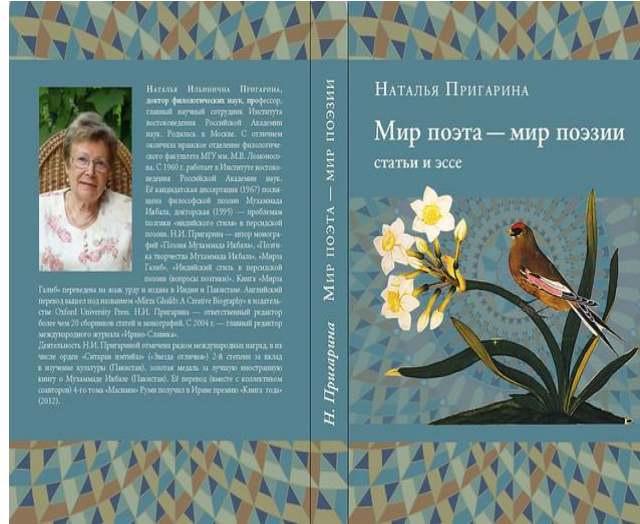
Doğu edebiyatı, derinliği/ zenginliğiyle yüzyıllar boyunca okurları ve araştırmacıları büyülemiştir. Bu edebi gelenek, tarih boyunca İslam dünyasının kültürel ve entelektüel mirasını yansıtan şiirsel-felsefi metinlerle doludur. İktbal'den Rumi'ye uzanan bu edebi yolculuk, okuyuculara yalnızca şiirin estetik zevkini sunmakla kalmaz, aynı zamanda din, felsefe ve insan doğası üzerine derin düşüncelere de kapı aralar. Muhammed İktbal (1877-1938), modern Urdu ve Fars edebiyatının en önemli figürlerinden biridir. İktbal'in şiirleri, İslam dünyasının modernleşme sürecindeki düşünsel dönüşümünü yansıtır. Onun eserlerinde, bireyin kendini gerçekleştirme süreci ve İslam'ın manevi değerlerinin yeniden yorumlanması gibi temalar öne çıkar. İktbal, doğu ve batı felsefelerini harmanlayarak, Müslüman dünyasının içinde bulunduğu durumu eleştirel bir gözle değerlendirir. Rumi ise evrensel aşkın şairidir. Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273), yalnızca İslam dünyasında değil, dünya edebiyatında da büyük bir etkiye sahiptir. Rumi'nin şiirleri, sevgi, aşk ve manevi arayış temaları etrafında şekillenir. Onun "Mesnevi"si, insan ruhunun Allah'a olan yolculuğunu anlatan bir başyapıttır. Rumi, aşkın gücünü ve insanın ilahi olanla olan bağımlı vurgularken, okurlarına derin bir manevi deneyim sunar. İktbal ve Rumi, farklı yüzyıllarda yaşamış olsalar da düşünceleri ile eserleri arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. İktbal, Rumi'yi manevi bir rehber ve ilham kaynağı olarak görmüştür. Rumi'nin aşk ve birlik üzerine olan öğretileri, İktbal'in modern Müslüman bireyin kimlik arayışı üzerine, manevi yenilenme konusundaki düşüncelerine rehberlik etmiştir. İktbal'den Rumi'ye uzanan bu edebi yolculuk, okuyuculara Doğu edebiyatının kapılarını aralar. Bu iki büyük şairin eserleri, İslam kültürünün sanatsal ve manevi zenginliklerini keşfetmek için birer anahtar niteliğindedir. Onların şiirleri, dinî ve felsefi düşüncelerin şiirsel bir dille nasıl ifade edilebileceğini gösterir. Bu bağlamda, İktbal ile Rumi'nin eserleri, yalnızca edebi değeriyle değil, aynı zamanda kültürel ve düşünsel mirasıyla da önem taşır. Sonuç olarak, İktbal ile Rumi'nin şiirleri, Doğu edebiyatının derinliklerine inmek ve bu zengin mirası anlamak isteyen

herkes için vazgeçilmez birer kaynaktır. Onların eserleri, okurları hem duygusal hem de entelektüel bir yolculuğa çıkararak, Doğu'nun edebi ve manevi dünyasını keşfetmeye davet eder.

KAYNAKÇA

- ILYİNİÇNA, Prigarina Natalya, SUVOROVA, Anna Aronovna, *Mir poeta- Eto mir poezii: Stat'i i oçerki*, Institut Vostočnoovedeniya RAN, Moskva: 2011.
- İKBAL, Muhammed, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*. Timaş Yayınları, İstanbul: 2022.
- KADIOĞLU, İdris, "Muhyî ve Hakikat-i Muhammediyye Kasîdeleri", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, No 2. (1), 2016, 10-33.
- KEMAL, Yahya, *Kendi Gök Kubbemiz*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul: 2007.
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi, HAZİNOĞLU, Büşra, "Muhammed İkbâl'in Nefs Anlayışı", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No 2.(1), 2015, 11-31.
- ÖZTÜRK, Mustafa, "İslam Dünyasında Yenilik ve Yenilikçilik Karşıtlığının Zihniyet Kodları-Modern Türkiye Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* No 9.(1), 2009, 1-21.
- TOKER, Halil, "Sebk-i Hindî (Hind Üslûbu)", *İlmî Araştırmalar*, No (2), 1996, 141-150.
- TURAN, Nebahat, "Muhammed İkbâl'in Urduca Şiirlerinde Fars Şairleri", *Doğu Araştırmaları*, No 2.(26), 2022, 12-56.

EKLER

Kitabın Kapak sayfası, <https://book.ivran.ru/book?id=459&from=1061> E.T.
(26.09.2023)

Allame Muhammed İktbal, <https://www.worldbulletin.net/muhammed-ikbal.jpg> E.T. (26.09.2023)

**İLHANLI DEVLETİ'NİN DAĞILIŞI VE HALEFİ OLAN
DEVLETLER (1335-1350)**

Firdevs Özen, İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler
(1335-1350), Ankara, Berikan Yayınevi, 2022.

LEYLA ÖZER*

* Erzurum Teknik Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Alanı Yüksek Lisans Öğrencisi, Leyla.ozler25@erzurum.edu.tr

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyelerinden Firdevs Özen tarafından 2022 yılında hazırlanan *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)* isimli çalışma, İlhanlı Devleti'nin dağılışı süreci üzerinde yoğunlaşmakta bu konu ile ilgili hazırlanmış başka bir çalışma bulunmamasından ötürü bir hayli önem arz etmektedir. İlhanlı Devleti'nin dağılıma sürecinin bütün teferruatlarıyla ele alındığı söz konusu eser, 2021 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulmuş *İlhanlı Devleti'nin Yıkılışı (1335-1350)* adlı doktora tezinin yeniden incelenmesi ve düzenlenmesi neticesinde ortaya çıkarılmıştır.

Hülegü Han'ın 1256 yılında İran'da kurmuş olduğu İlhanlı Devleti, 1295 senesi itibariyle bağımsızlığını kazanmış, Gazan Han'ın 1304 senesinde ölümünün peşi sıra ise gerilemeye başlamıştır. Bu durum İlhanlı Devleti'nin geleceği açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Devletin son hükümdarı Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın emriyle tecrübeli ordu komutanı Çoban'ın 1327 senesinde idamı ise ikinci bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Zira onun ölümüyle dağılışı süreci hızlanmıştır. Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın 1335 senesinde ölümünün ardından İlhanlı Devleti parçalanmaya yüz tutmuş, bölgede birçok devlet ve hanedan ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde İlhanlıların dağılışı sürecini ve sonrasını ortaya koyan derli toplu bir çalışmanın olmaması gerçeği, yazarı bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir.

Üç bölüm halinde ele alınan eserde, ön söz ve kısaltmaların peşi sıra *Kaynaklar ve Araştırmalar* başlığı altında İlhanlı Devleti'nin dağılışı sürecinin konu edildiği farklı dillerde kaleme alınmış birçok esere yer verilmiştir. Bu eserler önem sırasına göre Farsça, Arapça ve Ermenice olmak üzere kategorize edilmiştir. Tasnif edilen söz konusu eserler, müellifleri ile birlikte alt başlıklar halinde belirtilmiştir. Verilen bilgiler dipnot sistemi dâhilinde genişletilerek okuyucuya açıklayıcı bir anlatım sunma amacı güdülmüştür. Coğrafya eserleri, seyahatnameler ve nüvizmatik kaynaklar yardımcı kaynaklar olarak belirtilmiş, böylelikle eserin okuyucular nezdinde anlaşılabilmesine olanak sağlanmıştır. Devletin dağılışına ilişkin müstakil bir çalışma olmamasına rağmen konuyla bağlantılı birden fazla eser ve makalenin kaleme alınmış olduğu bilgisi *Araştırmalar* başlığı altında belirtilmiştir. Bu noktada konu edilen eser ve makalelerin içeriğine dair bilgilerin ardından bölümlere geçilmiştir.

Giriş bölümünde *I. Gölge Hanlar Dönemine Kadar İlhanlı Devleti Tarihinde Genel Bir Bakış* başlığı atılarak İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülegü Han'ın imparatorluk sınırlarını genişletmek adına yapmış olduğu faaliyetler, dış politikada Altın Orda Hanlığı ve Çağatay Hanlığı ile mücadelesine değinilmiştir; ardından oğlu Abaka Han'ın idaresi ele alınarak konu, açıklamalı dipnotlarla desteklenmiştir. Ahmed Teküder ile Argun arasında yaşanan taht mücadelesini anlatan yazar, iktisadi bunalımın yaşandığı Geyhatu Han ve dönemine de kısaca değinmiştir. Gazan Han ve faaliyetleri üzerinde özellikle durulması, İslam dininin resmî olarak kabul edilmesinin bir sonucu olsa gerektir. Onun döneminde devlete bağlı tüm kurum ve kuruluşlar, İslamî kurallara uygun olarak düzenlenmiştir. Eserde Olcaytu Han'ın yanı sıra devletin en parlak olduğu Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın saltanat dönemi ele alınarak *Giriş* bölümü sonlandırılmıştır.

Gölgehanlar Dönemi (1335-1355/1356) başlıklı birinci bölümde devletin dağılıp sürecinde hükümdar olan kişiler, *Gölge Hanlar* olarak nitelendirilmiştir. Bölümde tahta geçme imtiyazını elde etmek adına verilen mücadelelere değinilmiştir. Bu mücadeleler; Cengiz Han sülalesinden gelen şehzadeler, soylu aileler ve güçlü feodal kabile liderleri ve Şiilik'e ya da radikal hareketlere bağlı gruplar arasında olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır. Arpa Han ile başlayan *Gölge Hanlar* döneminde yazar, Arpa Han'ın tahta çıkış süreci ve faaliyetlerini ortaya koymuştur. Arpa Han'a muhalif grupların desteğiyle tahta çıkan Musâ Han, sonrasında da Muhammed Han dönemleri hakkında bilgiler vererek bu ikilinin sebep ve sonuçlar çerçevesinde taht mücadelesini anlatmıştır. Cengiz Han'ın kardeşi Cuçi Kasar'ın soyundan gelen Toga Temür'ün birinci hâkimiyet dönemi, Satı Bik Han dönemi ve Toga Temür'ün ikinci hâkimiyet dönemini sırasıyla ele alan yazar, İlhanlı Devleti'nin dağılıpının hız kazandığı dönemler olan Süleymân Han, Cihân Temür Han ve ölümüyle gölge hanlar dönemini sona erdiren Anûşirvân'dan bahsederek birinci bölümü sonlandırmıştır.

İlhanlı Devleti'nin Halefi Olan Devletler başlıklı ikinci bölüm incelendiğinde, istikrarın tesis edilemediği, İlhanlı coğrafyasının birden fazla hanedan arasında taksim edildiği ortaya konulmuştur. Bunlar *Celâyîrliler, İlhanîler, Çobânlılar, Muzâfferîler, İncûiler, Eratnahılar, Serbedârîler* ve *Kertler* olmak üzere sıralanmaktadır. Adı geçen mahalli hanedanlar siyasi açıdan mühim atılımlar gerçekleştirememiş olsalar dahi gerek bilim gerekse edebiyat sahasında yetiştirmiş oldukları bireyler ve eserleri dolayısıyla isimlerini günümüze değin ulaştırabilmeyi başaramışlardır. Hanedanlar ve kuruluş süreç-

leri ana başlıklar halinde, han olan kimselerin hâkimiyet dönemleri, ülke içerisindeki faaliyetleri ve birbirleri ile olan mücadeleleri nispetinde anlatılmış ve bu anlatımlar dipnotlarla desteklenmiştir. Çalışmada İlhanlı Devleti'nin varisi olma yolunda ilerleyen Celâyîrliler ön planda tutulmuştur. Bunun dışındaki hanedanların birer güç unsuru olarak varlık göstermiş olduğu belirtilerek bölüm sonlandırılmıştır.

İlhanlı Devleti'nin Dağılış Nedenleri başlıklı üçüncü bölüm incelendiğinde, devletin dağılışının en önemli sebebi olarak ülke içi faaliyetler gösterilmiştir. Bu durum *İç Nedenler* başlığı altında tartışılmıştır. Emîr Çoban'ın ölümü ile dağılış süreci hız kazanmış; ayaklanmalar, başarısız olunan ağır savaşlar başta olmak üzere dağılışa sebep olan faktörler sırasıyla tahlil edilmiştir. Ülkenin idari mekanizmasında zuhur eden gelişmelerin dağılışa giden sürece etki etmiş olduğuna değinen yazar, *İdârî Nedenler* başlığı altında bu konuyu irdelenmiştir. Bunun dışındaki etkenleri ise *askeri, ekonomik, ticari ve kültürel* nedenler başlığı altında değerlendirme yoluna gitmiştir. Yazar, *Dış Nedenler* başlığındaki son kısımda ise dağılış sürecinde dış etkenlerden ziyade iç sebeplerin etkili olduğunu vurgulamıştır. Zira devletin çözülüşündeki en önemli etkeni iç sebepler oluşturmuş; bilhassa feodalleşme dağılışın birincil ve esas sebebini teşkil etmiştir.

Sonuç kısmında İlhanlıların dağılış ve yıkılış sebepleri tartışılmış, dağılışın Türk tarihi açısından olumlu neticelere sebebiyet verdiği belirtilerek, gerek Anadolu gerekse Azerbaycan havzasında başlayan Türkleşme hareketinin giderek hız kazandığına vurgu yapılmıştır. Eserini bu şekilde sonuçlandıran yazar, istifade etmiş olduğu tüm kaynakları *Kaynaklar* başlığı altında sırasıyla belirtmiş, böylece okuyucularına zengin bir kaynak çeşitliliği sunmuştur. Ardından *Dizin* kısmına yer verilerek, devletin içinde bulunmuş olduğu iktisadi vaziyet, hanların hâkimiyet dönemlerine ilişkin sikkeler *Ekler* başlığı altında görselleştirilerek eser sonlandırılmıştır.